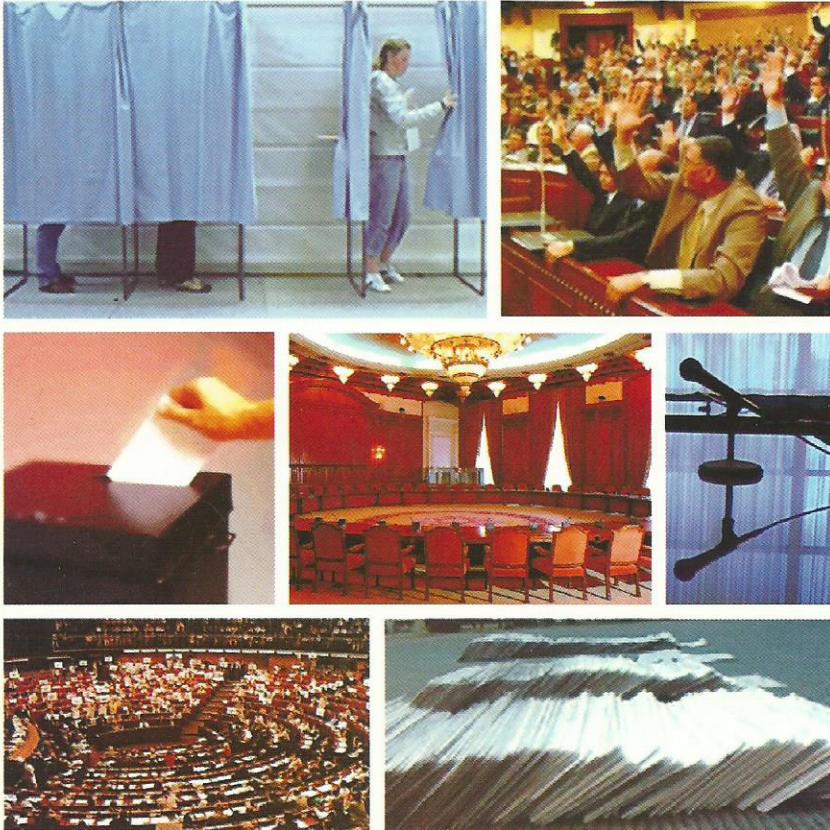

Științe politice

Adrian Miroiu

FUNDAMENTELE POLITICII

•
Preferințe și alegeri colective

Volumul I

Collegium

POLIROM

Adrian Miroiu

FUNDAMENTELE POLITICII

Volumul I

Preferințe și alegeri colective

POLIROM
2006

Cuprins

<i>Cuvânt înainte</i>	9
Capitolul 1	
Introducere	11
1.1. Ce este politica?	11
1.2. Abordări în știința politică	18
1.3. Structura lucrării	24

Partea I

RAȚIONALITATE ȘI ALEGERE

Capitolul 2	
Actorul rațional	31
2.1. Conceptul de „raționalitate” în teoria alegerii	31
2.2. Comportamentul rațional	43
Capitolul 3	
Individualismul metodologic	53
3.1. Actori individuali și supra-individuali	53
3.2. Tipuri de individualism	61
3.3. Individualism și reduționism	67

Partea a II-a

ALEGEREA DE GRUP. PROBLEMA AGREGĂRII PREFERINȚELOR

Capitolul 4	
Alegere și preferință	77
4.1. Alegerea între alternative	77
4.2. Conceptul de „preferință”	83
4.3. Relațiile dintre alegeri și preferințe	98
4.4. Agregarea preferințelor	102

Capitolul 5	
Alegerea unanimă	105
5.1. Preferința Pareto	107
5.2. Contractul social și decizia constituțională	116
Capitolul 6	
Regula majorității simple	133
6.1. Justificarea alegerii majoritare	136
6.2. Caracterizarea regulii majorității simple	143
6.3. Alegerea majoritară și problema democrației	156
6.4. Caracterizări alternative ale regulii majorității simple	162
Capitolul 7	
Majorități ciclice	167
7.1. Problema lui Condorcet	167
7.2. Alternative la regula majorității	170
7.3. Teorema lui Arrow	182
Capitolul 8	
Soluții la problema agregării preferințelor	190
8.1. Paradoxul lui Condorcet în viața reală	190
8.2. Modificări ale condițiilor lui Arrow	195
8.3. Modele spațiale ale alegerilor	204
Capitolul 9	
Vot și competiție politică	215
9.1. Ipoteza votantului rațional	216
9.2. Modele spațiale ale competiției politice	243
9.3. Votul strategic și manipularea votului	264
Capitolul 10	
Democrația reprezentativă și regula majoritară simplă	281
10.1. Reguli majoritare reprezentative	283
10.2. Proprietăți ale regulilor majoritare reprezentative	294
<i>Bibliografie</i>	303

În memoria tatălui meu, Gheorghe Miroiu

Cuvânt înainte

În ultimii ani am oferit cursuri de teoria alegerii raționale și de analiză instituțională studenților la cursurile universitare și de doctorat de la Facultatea de Filosofie a Universității din București și apoi la Școala Națională de Studii Politice și Administrative din București. Cursurile au avut două părți: prima se referea la alegerea socială ca agregare a preferințelor individuale. Cea de-a doua – asupra căreia am insistat întotdeauna mai mult – pleacă de la situațiile cele mai simple de cooperare socială (pe care toți studenții în științe politice le cunoașteau, de vreme ce la multe alte cursuri se pomenea de celebra „dilemă a prizonierilor”), apoi, generalizând, abordam problematica acțiunii colective și tipurile de soluții oferite acesteia; în particular, cel mai mult am insistat asupra abordărilor instituționaliste.

Plecând de la prelegerile ținute, îmi propusesem să scriu un curs, nu foarte extins, care să fie util în primul rând studenților. Aceasta pentru că, deși au fost făcute unele traduceri ale unor lucrări importante în teoria alegerii raționale sau ale unor cursuri cuprinzând capitole dedicate acestei chestiuni, în literatura română de specialitate lipsește o lucrare introductivă care să prezinte perspectiva alegerii raționale și a analizei instituționale de tip alegere rațională. Am considerat – și încă mai cred acest lucru – că imaginea științei politice la noi este nu numai incompletă, ci chiar distorsionată din cauza lipsei unei asemenea perspective. Pe de altă parte, o abordare teoretică a fundamentelor teoriei politice îmi părea importantă, tot din pricina lipsei, la noi, a unor astfel de lucrări.

Rezultatul pe care îl prezint acum a fost să fie altceva decât îmi propusesem inițial. Nu e vorba, mai întâi, de un manual decât într-un sens minimal, acela că un student poate încerca să se familiarizeze cu conceptele și cu susținerile de bază ale abordării alegerii raționale odată ce va studia această lucrare. Dar în multe privințe, este (sau va fi, prin cele două volume care vor urma) mai mult decât atât, deoarece se va centra doar asupra unora dintre temele importante (ignorând altele) și, de asemenea, va cuprinde rezultate mai speciale, incluse îndeosebi fiindcă interesele mele de cercetare s-au concentrat asupra lor. Desigur, o parte dintre ele sunt abstracte, chiar prea teoretice în unele cazuri¹; în volumele următoare unele capitole vor avea, de asemenea, un caracter teoretic, în timp ce altele vor fi aplicative – iar aplicațiile

1. Am notat cu asterisc (*) acele secțiuni care au un caracter mai tehnic și peste care, la o adică, se poate trece fără a pierde firul principal al lucrării.

prezentate de un autor, atunci când avem de a face cu o paradigmă teoretică deja constituită, sunt de bună seamă, într-o măsură copleșitoare, expresia preferințelor sale subiective.

Sper totuși ca lucrarea de față să fie accesibilă unui cititor dispus să depună un oarecare efort pentru a se deprinde cu tipul de argumentare folosit. Experiența lucrului cu studenții mă face să cred că, odată atins acest obiectiv, instrumentele teoriei alegerii vor putea deveni suport pentru un mod de a gândi și de a înțelege fenomenele politice.

Doresc să mulțumesc pentru imboldul de a scrie această carte studenților și doctoranzilor mei, cu care am discutat de-a lungul mai multor ani teme propuse aici. În particular, mulțumesc doctoranzilor care au citit părți ale lucrării și care au formulat sugestii și observații: Mihai Ungureanu, Oana Bosoi, Horia Terpe. Colegii mei, profesorii Lazăr Vlăsceanu și Dragoș Aligică, au susținut proiectul promovării și, astfel, al abordărilor instituționaliste. Soția mea Mihaela Miroiu și fiul meu Andrei Miroiu m-au susținut în toată perioada elaborării și m-au încurajat să introduc în țară și să promovez teoria alegerii raționale. Mihai Ungureanu a avut amabilitatea să pregătească indicele pentru primul volum. Nu îmi rămâne decât să încerc să pun cât mai repede la dispoziția cititorilor și următoarele volume ale acestei lucrări.

A.M.

Capitolul 1

Introducere

1.1. Ce este politica ?

Una dintre cele mai grele întrebări care i se poate pune unui profesionist¹ este aceea de a defini știința în domeniul căreia s-a specializat. Unui matematician, de pildă, nu îi este ușor să spună ce este matematica – la fel unui fizician sau unui biolog. Iar lucrurile sunt chiar mai dificile atunci când avem de-a face cu specialiști în domenii sociale. Poate că suntem mai înțelegători când, de exemplu, întâlnim un specialist în domeniul relațiilor publice și îi solicităm să ne lămurească ce sunt acestea – fiindcă domeniul este încă foarte nou și într-o continuă redefinire ; dar pesemne că suntem mai intrigati când constatăm că un filosof, un sociolog sau chiar un economist este nevoit să-și ia o mulțime de precauții (de genul : potrivit unor autori, lucrurile stau așa și așa ; dar o altă școală importantă susține că... etc.) pentru a răspunde.

Lucrurile nu sunt cu nimic mai simple în cazul științei politice. Să apelăm la cea mai simplă metodă de a vedea care este domeniul ei de studiu, și anume să ne raportăm la folosirea obișnuită, în limba română, a termenului „politic”. Pentru aceasta, sursa primă este dicționarul – nu unul de specialitate, ci pur și simplu unul general. În *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția 1998, găsim următoarea intrare :

POLÍTIC, -Ă, *politici*, -ce, s.f., adj. **I.** S.f. **1.** Știința și practica de guvernare a unui stat ; sferă de activitate social-istorică ce cuprinde relațiile, orientările și manifestările care apar între partide, între categorii și grupuri sociale, între popoare etc. în legătură cu promovarea intereselor lor, în lupta pentru putere etc. ; orientare, activitate, acțiune a unui partid, a unor grupuri sociale, a puterii de stat etc. în domeniul conducerii treburilor interne și externe ; ideologie care

1. Aici și în întreaga lucrare, expresiile de genul „profesionist”, „autor”, „cititor”, „membru” al unui grup, „om”, „votant”, „alegător” etc. sunt folosite într-un sens neutru față de gen.

reflectă această orientare, activitate, acțiune. ◇ Expr. *A face politică* = a lua parte în mod activ la discutarea și rezolvarea treburilor statului. **2.** Tactică, comportare (abilă) folosită de cineva pentru atingerea unui scop. **II.** Adj. **1.** Care aparține politicii (**I**), care se referă la politică, de politică; politicesc. ◇ *Drepturi politice* = drepturile de participare a cetățenilor la conducerea treburilor statului. *Nivel politic* = grad de pregătire a cuiva în probleme de politică generală; orientare justă în astfel de probleme. *Om politic* (și, înv., substantivat, m.) = persoană care are un rol important în activitatea politică, care își desfășoară activitatea principală în domeniul politicii (**I 1**). ◇ (Substantivat, n.) Aspect, element politic (**II 1**), viață politică. **2.** Care are sau care exprimă o comportare abilă; dibaci, șiret. – Din lat. **politicus**, ngr. **politikós**, fr. **politique**¹.

Ideea centrală este că politica are de a face cu guvernarea unui stat, deci cu acele activități care urmăresc obținerea puterii și permit realizarea opțiunilor dorite prin intermediul statului. Există însă și o idee mai generală despre politică, uzuală în limba română: anume că politica privește capacitatea cuiva de a atinge un scop (printr-o anume dibăcie sau șiretenie). Ce înseamnă asta? Aparent, ideea este că politica va consta în utilizarea unor mijloace speciale; dar mai important este ceea ce se presupune – dacă atingerea scopului presupune dibăcie ori șiretenie, înseamnă că politica vizează în primul rând sfera relațiilor noastre cu alții: privește acele obiective pentru atingerea cărora trebuie să ținem seama de interesele și acțiunile celorlalți membri ai societății. Acest ultim sens (fără a cuprinde neapărat nuanța peiorativă) se află și în alte limbi. De pildă, conform *Merriam-Webster Dictionary*², în limba engleză, termenul „politică” (*politics*) are, printre altele, și următoarele sensuri:

- **a)** arta sau știința de a guverna; **b)** arta sau știința care se ocupă cu ghidarea și influențarea politicilor (*policy*) guvernamentale; **c)** arta sau știința care se ocupă cu câștigarea și menținerea controlului asupra guvernării;
- **a)** complexul tuturor relațiilor dintre oamenii care trăiesc într-o societate; **b)** relațiile sau comportamentul în cazuri particulare, în special așa cum apar ele din punct de vedere politic.

Potrivit primului înțeles al politicii, ea vizează iarăși sfera guvernării; dar există și sensul mai general, prin care politica privește comportamentul

1. <http://dexonline.ro/search.php?cuv=politic&source=dex98>.

2. <http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book=Dictionary&va=politics&x=17&y=13> Merriam-Webster Online Dictionary.

oamenilor nu neapărat în sensul guvernării. Așa cum detaliază un alt dicționar¹, acest sens privește relațiile adesea conflictuale între oamenii dintr-o societate ; cu alte cuvinte, e vorba, ca și în limba română, de acele situații în care trebuie avute în vedere interesele diferite, chiar conflictuale dintre oameni.

Cum avem două sensuri – unul restrâns și celălalt mai general – ale termenului „politic(ă)”, și știința politică va putea privi sau guvernarea, sau (iarăși într-un sens mai larg) relațiile dintre oamenii unei societăți care își urmăresc atingerea scopurilor.

Să mai notăm un lucru. Dicționarele reflectă practici lingvistice, însă uneori exprimă unele tipuri de înregimentări sau chiar urmăresc în mod explicit să impună anumite înțelegeri ale unor termeni. De pildă, una dintre edițiile mai vechi ale *Dicționarului explicativ al limbii române* (Editura Academiei, București, 1984) introducea, în locul sensului (I 1) menționat mai sus, următorul sens al termenului „politic(ă)” :

Formă de organizare și de conducere a unei comunități umane, de asigurare a unui ordin intern etc. în scopul obținerii dominației unei clase asupra altora, al apărării intereselor economice ale clasei economice dominante și al garantării securității externe ; sferă de activitate social-istorică ce cuprinde relațiile, orientările și manifestările ce apar între clase, între grupuri sociale, între popoare etc. în legătură cu promovarea intereselor lor, în lupta pentru putere etc. ; orientare, activitate, acțiune a unei clase, a unor grupuri sociale, a puterii de stat etc. în domeniul conducerii treburilor interne și externe ; ideologie care reflectă această orientare, activitate, acțiune.

Nu e greu să observăm aici încercarea de a impune o definiție a ceea ce este politic în raport cu o concepție particulară asupra politicii ; în cazul de față, era vorba de marxismul dogmatic (care, chiar dacă nu mai era aproape deloc practicat la mijlocul anilor '80 în sfera academică, în publicațiile de specialitate, totuși se menținuse în dicționare neschimbat de pe vremea deceniului al șaselea al secolului trecut). Problema este că o definiție a politicii ar fi bine să fie cât mai neutră în raport cu diferitele tipuri de abordări ale acesteia. După cum vom vedea imediat, politica poate fi studiată făcând apel la instrumente teoretice foarte diferite, în unele sensuri incompatibile între ele – și de aceea este de dorit ca definiția pe care o dăm politicii să fie independentă de fiecare dintre acestea.

Să mutăm acum centrul atenției asupra specialiștilor în știința politică. Desigur, în practică, mulți dintre ei își petrec cea mai mare parte a activității

1. <http://education.yahoo.com/reference/dictionary/entry/politics>.

profesionale cu cercetarea guvernării. De regulă, majoritatea studiază chestiuni precum instituțiile politice (instituțiile statului, partidele politice), comportamentul politic, procesele electorale etc. Cursurile predate în facultățile de știință politică se concentrează tocmai asupra acestor chestiuni – iar studenții sunt persuadați să considere că temele tratate extensiv în cadrul cursurilor sunt și cele care definesc obiectul științei pe care o studiază: *știința politică*. Totuși, printre cercetători există o tendință foarte mare ca definiția dată politicii să fie mai largă decât cea standard, de dicționar, care o limitează la guvernare: la arta sau știința de a governa, de a produce și influența deciziile politice, de a accede și a te menține la guvernare. Așa cum vom vedea imediat, unele dintre cele mai importante tipuri de abordări ale politicii – inclusiv abordarea de tipul alegerii raționale – solicită o definiție mai largă. De aceea, restrângerea politicii la domeniul guvernării și al instituțiilor formale care o asigură riscă să ignore unele dintre cele mai importante dezvoltări actuale din știința politică (Ball și Peters, 2000, p. 22).

Iată mai jos câteva asemenea definiții.

1. Politica în sens de distribuție sau alocare a resurselor sociale

Politica privește „cine ce obține, când și cum” (Lasswell, 1950).

2. Politica în sens de putere

„Politica poate fi cel mai bine caracterizată drept *utilizarea sub constrângere a puterii sociale*. De aici, studiul politicii – fie el realizat de cercetători sau de politicieni – poate fi caracterizat la rândul lui ca *studiul naturii și surselor acelor constrângeri și al tehnicilor de utilizare a puterii sociale* în cadrul constrângerilor respective. Definind politica în termeni de putere, îi urmăm pe mulți dinaintea noastră... Analiza noastră se depărtează de tradiție prin aceea că definește politica în termeni de folosire sub constrângere a puterii... Constrângerile sub care acționează actorii politici, manevrele strategice pe care le acestea le prilejuiesc și care se petrec în cadrul lor considerăm că reprezintă esența politicii. Analiza acestor constrângeri – de unde vin ele, cum funcționează, cum vor putea funcționa agenții politici în interiorul lor – este ceea ce considerăm că stă în centrul studiului politicii” (Goodin și Klingemann, 1996).

„Exercitarea puterii, prin rațiune și limbaj, pentru a atinge în cadrul unui grup de oameni un anumit rezultat” (Arneil, 1999, p. 2).

3. Politica în sens de dimensiune a vieții sociale

„În esență, noi acționăm politic ori de câte ori luăm decizii pe seama altor oameni și nu doar a noastră. Politica înseamnă a planifica și organiza proiecte comune, a stabili reguli și standarde care definesc relațiile umane și alocarea resurselor între nevoi și scopuri omenești rivale” (C. Anderson, *apud* Marsh și Stoker, 1995, p. 5).

„Politicul ar trebui definit astfel încât să cuprindă întreaga sferă a socialului. De aici decurge că evenimentele, procesele și practicile nu trebuie etichetate ca «nepolitice» sau «extrapolitice» pur și simplu în virtutea cadrelor sau contextelor în care apar. Toate evenimentele, procesele și practicile care apar în sfera socială au potențialul de a fi politice și, deci, de a fi supuse analizei politice. Potrivit acestei definiții, domeniul guvernării nu este mai politic în sine decât cel al culturii, juridicului sau sferei casnice. În consecință, diviziunea muncii casnice nu este mai puțin politică – și deci mai puțin potrivită analizei politice – decât reglementarea de către stat a muncii... Politica și politicul privesc distribuția, exercitarea și consecințele puterii. O analiză politică este una care atrage atenția asupra relațiilor de putere implicate în relațiile sociale. În acest sens, politica nu este definită prin faptul că are un *locus* de manifestare, ci prin natura ei de *proces*” (Hay, 2002, p. 3).

„Politica poate fi definită, pe scurt, ca fiind procesul prin care un grup de oameni cu opinii și interese inițial divergente ajung la decizii colective socotite îndeobște ca fiind obligatorii pentru respectivul grup și impuse ca o linie de conduită comună” (Miller, 2000).

Să analizăm ceva mai detaliat aceste definiții. În al treilea sens – și cel mai general –, ideea fundamentală este aceea că politica vizează procesele de formare și implementare a alegerilor sau deciziilor sociale. Să observăm încă un fapt important: astfel înțeleasă, politica privește procesele care au loc în interiorul diferitelor grupuri de oameni, nu neapărat în cadrul societății ca întreg. Prin urmare, putem vorbi de politică relativ la orice grup de oameni, de la cele mici la cele foarte largi, de la ceea ce se întâmplă în situații în care sunt implicați oameni în contexte foarte locale la politica unor state întregi.

Enciclopedia Blackwell a gândirii politice (Miller, 2000) impune însă și alte constrângeri: că decizia socială este rezultatul acordului între oameni, deci se bazează pe ceva mai elementar, și anume opțiunile individuale. Nu cred că e bine să se presupună deja o asemenea idee, fiindcă e posibil ca unii cercetători ai politicii să susțină un punct de vedere diferit. Apoi, se admite că cele mai relevante sunt cazurile în care diferențele de opțiuni între membrii grupului sunt mari. E adevărat că în mod obișnuit astfel stau lucrurile, dar să nu uităm că unele dintre cele mai faimoase argumente din teoria politică (pe care le vom discuta le larg în această lucrare) sunt cele care se referă la alegerea unanimă: pe vorba de alegerea constituțională, pe care gândirea politică clasică a formulat-o ca problemă a contractului social. Apoi, faptul că o decizie socială devine obligatorie pentru membrii grupului nu trebuie impus dintru început în cadrul definiției; dimpotrivă, se poate întâmpla sau nu așa ceva cu o decizie, dar lucrul acesta nu poate fi știut întotdeauna *a priori*. Ca

urmare, nu trebuie să definim politica în raport cu un anumit gen de decizii (deci cu un domeniu, un *locus* al politicii), ci pur și simplu în raport cu procesele prin care ea se constituie și se înfăptuiește.

Trupul omenesc și politica

„Istoricii s-au apropiat de istoria corpului de multă vreme. Au studiat corpul din perspectiva demografiei sau a patologiei istorice ; l-au privit ca sediu al nevoilor sau al poftelor, ca loc al proceselor fiziologice și al metabolismelor, ca țintă pentru microbi și viruși : au arătat cât de mult sunt implicate procesele istorice în ceea ce poate trece drept fundamentul pur biologic al existenței ; și ce loc trebuie să se acorde în istoria societăților unor «evenimente» biologice precum circulația bacililor sau prelungirea duratei de viață. Dar corpul este tot atât de nemijlocit implicat și într-un câmp politic ; raporturile de putere operează asupra lui o integrare imediată ; îl investesc, îl marchează, îl formează, îl supun la cazne, îl silesc să muncească, îl obligă la ceremonii, îi solicită semne. Această investire politică a corpului este legată, prin relații complexe și reciproce, de utilizarea lui economică ; într-o mare măsură, corpul este investit cu raporturi de putere și de dominație [...] Corpul nu devine o forță utilă decât dacă este în același timp corp productiv și corp aservit. Această aservire nu se obține numai prin intermediul violenței sau al ideologiei ; poate foarte bine să fie vorba de o aservire directă, fizică, să folosească forța împotriva forței, să aibă ca obiect elemente materiale și, cu toate acestea, să nu fie violentă ; poate fi calculată, organizată, elaborată tehnic, poate fi ingenioasă, poate să nu facă uz nici de arme, nici de teroare, și cu toate acestea să rămână de ordin fizic. Poate, cu alte cuvinte, să existe o «cunoaștere» a corpului care să nu fie totuna cu știința funcționării acestuia, ca și o dominare a forțelor lui care să fie mai mult decât capacitatea de a le învinge ; această cunoaștere și această dominație constituie ceea ce s-ar putea numi tehnologia politică a corpului” (Foucault, 2005, pp. 32-33).

În formularea și implementarea unei decizii, procesele care privesc puterea sunt extrem de importante. Să observăm însă, mai întâi, că procesele de formulare și implementare a deciziilor sociale sunt mai generale decât cele în care intervin relațiile de putere. În al doilea rând, este, desigur, adevărat că procesele privind puterea intervin adesea în procesele sociale ; dar iarăși nu știm *a priori* că intervin și cum intervin. Dimpotrivă, unele dintre cele mai

importante realizări ale teoriei politice sunt cele în care se argumentează că exercitarea puterii are loc în contexte noi. Or, cercetarea politică a acelor contexte nu a început abia după ce s-a constatat că acolo sunt implicate relații de putere ; în fapt, procesul a fost invers : acele contexte – modul în care în cadrul lor se iau deciziile sociale – au fost studiate, iar consecința a fost construirea unor argumente că deciziile implică relații de putere. Un exemplu este teza lui Michel Foucault că relațiile de putere afectează chiar modul în care corpul omenesc este înțeles și devine obiect social. Un alt exemplu : formula feministă *ceea ce este personal este politic* spune tocmai că relațiile de putere din societate afectează, constrâng, modifică însăși viața personală ; cu alte cuvinte, deciziile individuale nu sunt independente de cele la nivel social. Ca urmare, conceptul de „putere” nu e cuprins în însăși definiția problemei, ci mai curând e parte a unui anumit tip de soluție (anumite moduri de realizare a deciziilor sociale).

Feminismul și distincția public – privat

„În contextul analizelor feministe, dualismul public – privat este considerat ca factor care dă naștere la spații separate pentru femei și bărbați, circumscriind femeile spațiului «domestic», privat și bărbații – spațiului în care se pun la cale afacerile colective. [...] Sfera privată s-a identificat cu ceea ce trece drept «feminin» : sentimente, intuiție, iraționalitate, părtinire, sensibilitate, grijă. Sfera publică s-a identificat cu trăsături «masculine» : rațiune, raționalitate, neutralitate, obiectivitate, calcul de interese, meritocrație, competiție, drepturi. În doctrina liberală clasică, femeile sunt construite ca subiecți privați, iar bărbații ca subiecți publici. Odată circumscrise sferele private, femeile capătă statusuri și roluri subordonate. Ele se ocupă de gospodărie și creșterea copiilor, bărbații se ocupă de industrie, comerț, afaceri, activități publice și politică. Femeile nu au avut autoritate contractuală și nici o relație directă cu proprietatea. [...] Mișcarea feministă a contestat dihotomia public – privat, plecând de la lozinca «ceea ce este personal e politic». Teoriile feministe se axează pe analiza relațiilor de putere implicate în diviziunea public – privat și pe strategiile de transformare ale acestor relații. În mare măsură experiențele femeilor, făcute publice, au relevat faptul că sfera privată înseamnă și o școală a abuzurilor și nedreptății, a violenței în familie, și că neintervenția statului înseamnă să lași în stăpânirea unor părinți abuzivi sau a unui bărbat violent copiii sau femeile. Vălul care acoperă aceste abuzuri trebuie dat la o parte” (Dragomir și Miroiu, 2002, pp. 301-303).

În sfârșit, în definiția politicii nu este necesar să fie amintite instituțiile formale prin care se realizează guvernarea, și asta din mai multe motive. Primul, așa cum am văzut, este acela că politica, în sensul său mai general, privește și procesele de formulare și implementare a deciziilor sociale și în alte contexte decât cele care implică instituțiile statului (în particular : la nivelul altor grupuri decât societatea ca întreg). Apoi, așa cum argumentează mulți autori, apariția instituțiilor formale este adesea răspunsul, consecința, iar nu premisa pentru nevoia luării unor decizii. În sfârșit, decizia socială solicită uneori, așa cum vom vedea pe larg, existența unor instituții formale, ale statului. Dar argumentul că lucrurile trebuie să se întâmple obligatoriu așa nu este deloc constrângător. Dimpotrivă, acestui argument hobbesian (pentru apariția statului) unii autori i-au opus argumentul liberal, că aceleași funcții de reglementare a acțiunii sociale pot fi îndeplinite de instituția pieței libere, iar alții – argumentul conservator că o comunitate de oameni se poate autoorganiza pentru a răspunde unei probleme sociale. Ca urmare, definiția politicii nu trebuie să presupună referirea la instituțiile formale ale statului. Iarăși, ideea de bază este aceea că e mai potrivit să definim politica nu cu referire la un anumit domeniu, *locus*, din societate, ci mai curând raportându-ne la tipul de procese, de probleme pe care le avem în vedere.

Ca să conchidem, *politica cuprinde procesele prin care, prin interacțiunile dintre oameni, se formează și se implementează deciziile sociale.*

1.2. Abordări în știința politică

Atunci când, la începutul anilor '90 ai secolului XX, în universitățile românești au fost introduse programe de studiere a politicii, în limba română au circulat mai multe variante pentru a le desemna. S-a spus *politologie*, adică știința politicii ; dar expresia *științe politice* a devenit cea mai răspândită – iar odată cu acreditarea în universități a programelor de studii cu acest nume toată lumea a trebuit să se refere pur și simplu în acest fel la studiul academic al politicii. Către sfârșitul deceniului trecut a mai apărut o dificultate, legată de dezvoltarea (la nivel de master, cu prioritate) a unor cursuri de *politici publice* ; dificultatea provine din faptul că, în acest caz, obiectul nu este politica, ci politicile. Într-adevăr, să observăm că în limba engleză există două cuvinte pentru a vorbi despre lucruri pentru care noi avem doar unul, cel de „politică” : *politics* și *policy*. Până acum am vorbit despre politică în primul

sens, exprimat de termenul *politics*. În românește pare-se că a început să se încetățenească pluralul „politici”, pentru a ne referi la ceea ce englezii numesc *policy* (iar la singular se preferă substantivul nearticulat „politică”¹). Se vorbește despre *political science* și despre *policy science*. În românește am avea aceeași traducere: *știință politică*, dar sensul celor două expresii este foarte diferit.

Se pune însă imediat întrebarea: De ce vorbim în limba română de *științe* ale politicii, atâta vreme cât în majoritatea cazurilor, în românește, vorbim despre o știință sau alta la singular? (Să ne amintim că în românește spunem „matematică”, „fizică”, „economie”, acolo unde în engleză se folosește pluralul: *mathematics, physics, economics*.) Nu cred că a existat sau există astăzi vreun motiv serios în acest sens (în engleză, iarăși, se spune *political science*); cu o excepție, care va fi discutată imediat, și anume că în știința politică există abordări foarte diferite, chiar incomensurabile. În știința politică nu există o „paradigmă”, ci mai multe; dar de aici nu putem trage concluzia că există mai multe științe ale politicii („științele politice”), ci doar că politica este astăzi abordată din perspective extrem de diferite.

Cei care studiază știința politică diferă între ei, mai întâi, prin domeniul cercetat. Dacă, așa cum am văzut, există puncte de vedere diferite asupra a ceea ce înseamnă politica, și domeniile în care se poate clasifica studiul acesteia se pot construi în mod diferit. De pildă, din perspectiva înțelegerii politicii ca utilizare sub constrângeri a puterii sociale, Goodin și Klingemann (1996) indică următoarele diviziuni ale științei politice:

- Instituții politice
- Comportament politic
- Politică comparativă
- Relații internaționale
- Teorie politică
- Politici publice și administrație
- Economie politică
- Metodologie politică

1. Ce sunt „politicile”? Iată o definiție: „O *politică publică* este o rețea de decizii legate între ele privind alegerea obiectivelor, a mijloacelor și a resurselor alocate pentru atingerea lor în situații specifice. *Procesul de înfăptuire a politicilor* este procesul de formulare și de aplicare a politicilor publice” (Miroiu, 2001, p. 26).

Dar putem distinge cercetătorii științei politice și după *tipul de abordare teoretică* pe care îl practică. Iată o posibilă trecere a lor în revistă (Marsh și Stoker, 1995) :

Abordarea tradițională este cea de *teorie politică normativă*. Ea are o tradiție puternică în gândirea filosofică, iar obiectivul ei este acela de a descoperi și aplica noțiunile valorice, evaluative în sfera relațiilor și practicii politice. Poate că cel mai cunoscut gânditor contemporan care se înscrie în această abordare este J. Rawls : prin teoria sa a dreptății, el a încercat să evidențieze rolul pe care trebuie să îl aibă în viața politică valorile libertății, egalității și dreptății sociale.

Studiile instituționale se concentrează asupra regulilor, procedurilor și organizării formale a raporturilor din societate, asupra impactului pe care acestea îl au asupra luării deciziilor sociale.

Analiza comportamentală (behavioristă) urmărește să ofere explicații ale comportamentului politic la nivel individual și al grupurilor sociale ; ea acordă un rol central cauzalității și caracterului empiric, falsificabil al cercetărilor.

Teoria alegerii raționale se apleacă asupra condițiilor care definesc și constrâng alegerile sociale ; pornind de la alegerile făcute de persoanele individuale, înțelese ca actori raționali, ea construiește modele teoretice care încearcă să țină cont de o varietate de situații empirice.

Abordarea feministă în știința politică devine tot mai relevantă pe măsură ce scoate în evidență impactul organizării patriarhale a societății. „Patriarhatul” (din grec. *patria* „tată” și *arché* „regulă”) definește acele aranjamente sociale în care membrii bărbați ai societății tind să domine în poziții de putere, în luarea deciziilor. În sfârșit, *analiza discursivă* cercetează (așa cum am văzut mai devreme din textul lui Michel Foucault) modul în care discursul – ca structură de înțelesuri – este produs, funcționează, se schimbă și face posibilă acțiunea umană.

În cele ce urmează, să analizăm mai în detaliu trei dintre aceste abordări : *studiile instituționale*, *analiza comportamentală (behavioristă)* și, desigur, *teoria alegerii raționale*.

Studiile instituționaliste au o veche istorie și au constituit o lungă perioadă de timp paradigma teoretică dominantă în știința politică (în primele decenii ale secolului XX). După ce, la mijlocul secolului trecut, abordările behavioriste au reprezentat curentul dominant în cercetările politice, instituționalismul a revenit – sub numele de *neo-instituționalism* – la începutul anilor '80 ca un răspuns conștient la ceea ce s-a numit „revoluția behavioristă”, dar și la influența tot mai mare a abordărilor de tipul alegerii raționale.

Analiza behavioristă, teoria alegerii raționale și neo-instituționalismul reprezintă, în terminologia lui Th. Kuhn (1976), trei *paradigme* în știința politică. O prezentare clară a conceptului kuhnian de „paradigmă” e dată în Pârvu (1981) :

„Conceptul central al teoriei kuhniene a științei, care permite distingerea tipurilor de cercetare și a normelor lor, este acela de *paradigmă*. El reprezintă pentru studiul dezvoltării științei, «unitatea fundamentală», ireductibilă la «constituenții ei logici elementari care ar funcționa în locul ei» (p. 54¹). Numeroasele semnificații pe care termenul de «paradigmă» le are în lucrarea lui Kuhn pot fi grupate sau reduse la câteva tipice. În primul rând, prin *paradigmă* se înțelege o realizare științifică remarcabilă pe care o anumită comunitate științifică o recunoaște, pentru un timp, drept bază a practicii ei. Astfel au fost *Fizica* lui Aristotel, *Almagesta* lui Ptolemeu, *Principiile și Optica* lui Newton, *Chimia* lui Lavoisier ș.a. Prin aceste opere se determină *genul de probleme* cu sens în disciplina respectivă, precum și *metodele legitime* prin care ele se abordează. Trăsăturile acestor opere, care le făceau apte să joace acest rol, sunt noutatea și deschiderea. Aceste realizări (cuprinzând laolaltă legi, teorii, aplicații și instrumentație) oferă «modele din care apar anumite tradiții coerente de cercetare științifică» (p. 54). În al doilea rând, «paradigma» desemnează o mulțime de *aplicații standard* ale unei teorii : «o mulțime de ilustrații repetate și cvasi-standard ale diferitelor teorii în aplicațiile lor conceptuale, observaționale și instrumentale» (p. 87). În al treilea rând, prin «paradigmă» Kuhn se referă la o totalitate de *opțiuni* (explicite sau nu), la o «rețea de opțiuni – conceptuale, teoretice, instrumentale și metodologice», comune unei comunități științifice, impuse oamenilor de știință ; opțiuni *ontologice* (privind tipurile de entități pe care le conține universul), *epistemologice* și *metodologice-instrumentale* (vizând forma legilor sau explicațiilor admise, tipul de instrumentație, tipul de generalizări etc.). Aceste opțiuni «produc regulile care-i spun practicianului unei discipline mature cum arată lumea și știința despre lume» (p. 85). Maturizarea efectivă a unei discipline este marcată de apariția în cadrul ei a primei paradigme, care-i va imprima pentru totdeauna un tip de dezvoltare nou, un *pattern evolutiv* specific. Odată cu prima paradigmă se reconstituie («se redefineste») *domeniul* disciplinei, se promovează un nou *tip de cercetare*, metodă, organizată și eficientă, se constituie un *grup profesional* cu statut bine determinat, se restructurează «stilistic» modul de prezentare a rezultatelor cunoașterii (cercetarea devine «profesională și ezoterică»), se instituie un cadru conceptual și metodologic comun etc.” (Pârvu, 1981, pp. 82-83).

1. Paginile dintre paranteze sunt cele din lucrarea lui Kuhn (1976).

Analiza behavioristă își găsește în cartea lui R. Dahl *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, publicată în 1961, expresia paradigmatică. Plecând de la o analiză empirică a modului în care în orașul New Haven au fost luate deciziile importante, de-a lungul unei perioade de peste o sută și cincizeci de ani, el a ajuns la concluzia că, din oligarhie, orașul a devenit, treptat, pluralist. Dahl a analizat trei probleme : dezvoltarea urbană, nominalizările politice, educația publică – și a constatat că puterea nu era concentrată (sau, mai bine zis, a devenit tot mai puțin concentrată) într-un singur grup. Mai degrabă, ca expresie a faptului că resursele care produc puterea erau larg distribuite în populație, și puterea însăși era fragmentată între diferiții actori. Grupurile nu acționau concentrat asupra tuturor problemelor : cele care se opuneau într-o problemă puteau să colaboreze, să se unească în privința unei alte probleme. Și chiar dacă influența directă asupra deciziilor-cheie o aveau puțini oameni, cei mulți au putut să le influențeze prin vot.

Cum poate fi detectat însă faptul că un actor exercită putere asupra altuia ? După Dahl, trebuie să vedem care sunt preferințele diferiților actori politici, dacă ele diferă în anumite cazuri. Dacă preferințele unor actori predomină în anumite probleme-cheie, înseamnă că acei actori exercită puterea în sistemul politic respectiv. Dar o preferință nu poate fi cercetată ca atare, ci numai prin deciziile efective ale actorilor. Decurge de aici o concluzie foarte importantă : a studia relațiile de putere înseamnă a analiza deciziile concrete în care actorii își urmăresc propriile preferințe. De fapt, Dahl a făcut exact acest lucru în analiza relațiilor de putere în orașul New Haven.

Analiza comportamentală și-a propus să utilizeze tehnici statistice riguroase în analiza datelor politice. Ca urmare, obiectivul ei a fost acela de a dezvolta, pe baza analizei cantitative a comportamentului uman în grupuri, o știință empirică a politicii, capabilă să genereze ipoteze cu valoare predictivă. De bună seamă, aceasta presupune că, pe de o parte, cercetarea poate conduce la regularități care pot fi apoi generalizate, iar pe de altă parte, că acestea pot fi descoperite printr-o analiză neutră, care nu face apel la judecăți de valoare. Pentru behavioriști, conceptul de „cauzalitate” joacă un rol esențial ; potrivit lor, relațiile cauzale pot fi descoperite prin analiza procesului efectiv de luare a deciziilor.

Neo-instituționalismul are în cartea lui D. North *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1990), în cea a lui J.G. March și J.P. Olsen *Rediscovering Institutions* (1989) și în lucrarea lui E. Ostrom *Governing the Commons* (1990) exemplificările cele mai adecvate. Scopul neo-instituționalistilor este acela de a scoate în evidență rolul crucial al

instituțiilor (al regulilor, normelor, practicilor sociale), al contextului instituțional în modelarea comportamentului politic și al rezultatelor acțiunii politice. Instituțiile contează, într-adevăr, dar la fel contează și istoria – adică felul în care se prezintă astăzi practica politică depinde de evoluția sa, de modul în care a ajuns să fie astfel; actorii, la rândul lor, sunt socializați în acest context instituțional complex și își modelează și în acest fel comportamentul. Ca urmare, accentuează neo-instituționaliștii, comportamentul politic, modalitățile în care se construiesc deciziile sociale sunt extrem de complexe și, de aceea, într-o mare măsură, impredictibile. Mai mult, odată constituite, instituțiile se adâncesc în rutină, în convenție și sunt dificil de reformat, de schimbat, de înlocuit. De aceea există perioade de stabilitate, de regularitate în comportamentul politic, în instituțiile politice (care pot fi urmate de faze de schimbare instituțională intensă).

Înțelegerea semnificației *teoriei alegerii raționale* presupune să ne referim la operele cu valoare paradigmatică pentru această abordare. În aceste cărți sunt definite principalele probleme considerate importante, în acest cadru, pentru înțelegerea comportamentului politic și a deciziilor sociale, sunt definite metodele considerate legitime și fructuoase, precum și principalele tipuri de răspunsuri ce pot fi date unei probleme teoretice. În lucrarea sa, *Social Choice and Individual Values* (1951), K.J. Arrow s-a concentrat asupra modalităților prin care preferințele individuale pot fi agregate pentru a construi o funcție de bunăstare socială. Celebra teoremă a lui Arrow, care dovedește că nu se poate construi o asemenea funcție de agregare a preferințelor individuale care să îndeplinească simultan anumite proprietăți pe care, în mod rezonabil, noi le considerăm acceptabile, a reprezentat punctul de plecare pentru dezvoltări deosebit de importante în economie și în știința politică. În lucrarea sa *An Economic Theory of Democracy* (1957), A. Downs construiește modelele ale competiției dintre partidele politice, în care politicienii acționează ca actori ce urmăresc maximizarea utilității – în cazul competiției politice, a numărului de voturi câștigate de partidul lor. J. Buchanan și G. Tullock au elaborat în *The Calculus of Consent* (1962) modele ale statului și ale comportamentului birocratic, presupunând iarăși că agenții care acționează în aceste instituții se comportă ca maximizatori. În *The Logic of Collective Action* (1965), M. Olson abordează formarea intereselor de grup și comportamentul de grup în perspectiva ideii de bun public și evidențiază dificultățile în agregarea acestora.

Autorii menționați sunt economiști (doi dintre ei, K.J. Arrow și J. Buchanan, au obținut Premiul Nobel pentru economie). Teoria alegerii raționale este

într-un fel o încercare de a aduce în știința politică tipul de abordare și rigoarea economiștilor, prin construirea de modele formale, capabile să ofere explicații ale comportamentului uman în spațiul public și să permită predicții privind conduita omului. Desigur, modelele construite se bazează pe idei simplificatoare, dar acest lucru a permis folosirea metodelor matematice de modelare a comportamentului politic. Teoria alegerii raționale se bazează pe supoziția că explicarea deciziei sociale trebuie să se realizeze, în ultimă instanță, prin apelul la acțiunile actorilor individuali implicați; că a înțelege decizia socială înseamnă a înțelege modul în care se face agregarea acțiunii agenților. Această supoziție este cunoscută sub numele de *individualism metodologic*. În al doilea rând, teoria alegerii raționale admite că actorii politici sunt *raționali*: ei își urmăresc interesele individuale și caută să-și maximizeze beneficiile. Cele mai interesante rezultate obținute dovedesc că există o tensiune între raționalitatea individuală și cea colectivă: într-o societate de actori iraționali este posibil ca rezultatele la care se ajunge să fie mai proaste decât dacă actorii s-ar comporta rațional (aici intervin concepte deja celebre, precum „călătorul clandestin”, „dilema prizonierilor” etc.).

Cele trei tipuri de abordări în știința politică diferă prin problemele pe care le ridică, prin problemele asupra cărora se concentrează, prin tipurile de factori explicativi pe care îi sugerează, prin metodele utilizate. Totuși, ar fi greșit să se considere că cele trei abordări sunt incomparabile. Uneori se încearcă reconstruirea unora dintre conceptele și tezele unei orientări din perspectiva alteia. În acest sens, teoria alegerii raționale este cea mai activă. De exemplu, în ultimele două decenii, modele mai sofisticate ale teoriei alegerii raționale (așa-numitele modele de a doua generație, în cadrul teoriei instituționale a alegerii raționale – vezi, de pildă, Ostrom, 1990) au încercat să recupereze aspecte specifice studiilor neo-instituționaliste. Astfel, într-un sens, neo-instituționalismul poate fi văzut astăzi ca o aplicare și dezvoltare a abordării de tip alegere rațională.

1.3. Structura lucrării

Fundamentele politicii este o lucrare gândită să acopere, cel puțin la nivel elementar, câteva dintre *principalele abordări de tip alegere rațională*. În această carte *adoptăm explicit paradigma alegerii raționale și încercăm ca, pe baza acesteia, să reconstruim câteva dintre temele centrale ale științei politice*. Unii vor spune: paradigma alegerii raționale și-a trăit traiul; e nevoie să

înțelegem politica altfel decât ne cere ea. Căci teoria alegerii raționale este subminată de patologii metodologice grave (Green și Shapiro : 1994 ; Friedman, 1996), iar alte paradigme au o capacitate mai mare de a percepe politica. Nu cred că lucrurile stau astfel : în ultimii ani abordările de tip alegere rațională nu numai că au continuat să se dezvolte pe liniile tradiționale, dar au reușit să încorporeze abordările instituționaliste ; în plus, e greu de văzut care sunt și cât de puternice sunt acele misterioase alternative (Chong, 1996) la teoria alegerii raționale. Dar, chiar dacă teoria alegerii raționale s-ar afla acum într-un moment în care influența ei în știința politică e tot mai mică, nu cred că e de dorit să o ignorăm – cel puțin în spațiul românesc. Abordările de acest tip aproape că lipsesc în literatura politică din țara noastră. Înainte de a le respinge, e nevoie să le cunoaștem ; cu atât mai mult cu cât ele necesită (spre deosebire de alte tipuri de abordări, adesea mai în vogă) un studiu sistematic – cum zicea cândva Hegel, o muncă amară a gândirii.

Lucrarea va avea trei volume. Primul, *Preferințe și alegeri colective*, cuprinde, alături de o secțiune dedicată ideii de raționalitate, o prezentare monografică a conceptului de „alegere socială”. Vom aborda chestiunea raționalității individuale, a modalităților prin care preferințele pot fi agregate (în acest cadru vor fi acordate spații largi câtorva reguli de agregare a preferințelor : regula unanimității și regula majorității simple, precum și unor alternative la aceasta din urmă, cum ar fi criteriile lui Condorcet și Borda), precum și a dificultăților care apar pe acest drum. Astfel, vor fi analizate pe larg problemele legate de existența majorităților circulare, precum și de teoremele de imposibilitate ale lui K.J. Arrow. Pe de altă parte, vor fi discutate modalități de evitare a apariției circularităților – și deci de încercare de a concilia raționalitatea individuală și cea colectivă – prin raportare, în special, la mecanismele de vot în contextul competiției politice.

Al doilea volum, *Instituții și acțiune colectivă*, pornește de la un alt mod de a evidenția existența unor tensiuni între raționalitatea individuală și cea colectivă : cel pe care, în chipuri diferite, dar cu o structură analoagă, îl ilustrează „dilema prizonierilor”, „tragedia bunurilor comune” (a lui G. Hardin) sau „problema acțiunii colective” (pusă de M. Olson). Volumul prezintă aceste abordări și dezvoltările din deceniile de după anii '60 și se concentrează asupra încercărilor de a construi o abordare de tip alegere rațională care să țină cont de existența unei imense diversități în aranjamentele sociale de cooperare în astfel de situații, create de diferitele grupuri umane. De aceea, ne vom opri cu precădere asupra abordărilor care încearcă să încorporeze în alegerea rațională

perspectiva instituțională. Analizele se vor concentra asupra cercetărilor realizate de Școala de la Bloomington (condusă de Vincent și Elinor Ostrom).

Cel de-al treilea volum, *Spațiul public*, se va baza pe faptul că abordarea de tip alegere rațională (sau, mai curând, abordarea rațională instituțională) este astăzi paradigma dominantă în știința politică. Voi încerca să indic modalitățile în care aceasta este semnificativă pentru înțelegerea unora dintre procesele relevante din societatea românească. Volumul va dezvolta un număr de teze prin care voi propune o reconceptualizare, în termenii unei abordări neo-instituționaliste, a proceselor sociale din România din ultimii ani ai socialismului și din deceniul ulterior prăbușirii acestuia. Atenția va fi concentrată asupra mecanismelor prin care s-a născut un anumit gen de spațiu public în societatea românească și care îi asigură stabilitatea.

Natura unei astfel de lucrări cere ca opțiunile personale ale autorului să nu iasă prea mult în evidență. Am respectat această constrângere, chiar dacă un cititor atent va observa că unele abordări îmi sunt mai apropiate, altele mai puțin; de asemenea, că există o anumită ordine a prezentării care trădează opțiunile individuale, precum și credințele privitoare la ce este semnificativ și ce nu. Desigur, chiar și în primele două volume vor apărea puncte de vedere personale, mai de detaliu, dar care sunt evidențiate direct. Volumul al treilea va avea însă avantajul că selecția tipurilor de dezvoltări teoretice sau a aplicațiilor posibile va fi explicit personală. De aceea, în acel volum, opțiunile personale vor avea cea mai mare greutate. Abia acolo voi dezvolta, în cadrul conceptual construit anterior, punctele mele de vedere privind spațiul politic românesc: care sunt problemele lui relevante și ce tipuri de politici pot fi formulate pentru a le soluționa.

*

Încercând să indice una dintre supozițiile fundamentale ale abordării lor, J. Buchanan și G. Tullock luau drept moto la lucrarea *The Calculus of Consent*, publicată prima dată în 1962, o frază a lui Th. Jefferson (1743-1826), din una dintre scrierile sale celebre, *Kentucky Resolution*, și care a fost adoptată de legislativul din statul Kentucky în 1798. Textul (prezentat aici mai extins decât l-au folosit Buchanan și Tullock) este următorul:

Încrederea este pretutindeni părintele despotismului. Guvernământul liber se întemeiază pe suspiciune și nu pe încredere; suspiciunea și nu încrederea este cea care cere Constituției să îi constrângă pe cei cărora suntem obligați să le acordăm putere: iar Constituția noastră a fixat, în consecință, limitele până la care – și

dincolo de care – poate merge încrederea noastră... În chestiunile care privesc puterea, să nu mai auzim de încrederea în om, ci să-l constrângem ca, prin lanțurile Constituției, să nu ne vatăme.

Cercetările care au urmat apariției cărții lui Buchanan și Tullock (1962), ca și a lucrării lui M. Olson (1965) au indus totuși o anumită îndoială în privința acestei supoziții foarte pesimiste. Speranța mea este ca, măcar la sfârșitul întregului demers, să avem curajul intelectual să punem un alt moto, ceva mai optimist (deși nu foarte optimist!), care poate fi și el exemplificat cu ajutorul unui text din lucrările unuia dintre părinții Constituției americane, J. Madison (1751-1836):

Așa cum există un grad de viciu în omenire, care ne solicită un anumit grad de circumspecție și de neîncredere, tot așa există alte calități ale naturii umane, care justifică o anumită măsură de stimă și încredere. Guvernământul democratic, mai mult decât oricare altul, presupune existența acestor calități. Dacă imaginea rezultată din circumspecția politică a unora dintre noi ar fi o oglindă adecvată a caracterului uman, atunci concluzia ar fi că nu există îndeajuns de multă virtute pentru ca oamenii să se autoguverneze, și că numai lanțurile dictaturii pot să îi determine să nu se distrugă și să se devoreze unul pe altul (*The Federalist Papers*, 55).

Partea I

RAȚIONALITATE ȘI ALEGERE

Capitolul 2

Actorul rațional

2.1. Conceptul de „raționalitate” în teoria alegerii

În cele ce urmează ne propunem să înțelegem felul în care indivizii și grupurile de oameni fac alegeri. O supoziție fundamentală a acestei lucrări este că înțelegerea acțiunilor politice nu se poate realiza decât dacă facem apel la construcții teoretice, adică teorii sau modele. Spre deosebire de teorii, modelele sunt mai rudimentare; *un model este o colecție de supoziții (simplificatoare) despre realitate*. Simplificările sunt deliberate: de exemplu, în acest capitol vom defini modelele ale actorului rațional. Probabil că imediat se va obișnui că o asemenea simplificare este nerealistă: persoana umană nu este pe deplin rațională. Impulsurile, afectele, pasiunile, sentimentele etc. joacă un rol important în alegerile noastre – prin urmare, este greșit să se afirme că alegerile noastre pot fi corect modelate făcând apel la ipoteza raționalității actorului „politic”.

O asemenea replică este prost formulată, întrucât nu ne permite să conchidem că ipoteza raționalității actorului este pusă sub semnul întrebării, ci doar că modelele care pot fi construite pe baza ei sunt chestionabile. Un model teoretic este propus, mai întâi, pentru că, tocmai prin simplificările formulate, el permite testarea mai precisă a consistenței interne a unei ipoteze sau a unei teorii, formularea ei într-un mod mai precis, mai simplu și mai clar. În al doilea rând, modelul e capabil să specifice, independent de alte părți ale unei teorii, exact acele componente care apar ca fiind relevante, semnificative într-un anumit context. În al treilea rând, modelul permite derivarea din supozițiile făcute a consecințelor teoretice: ce rezultă din supozițiile făcute, cât de puternice sunt acestea, ce consecințe nu decurg din asumarea unor supoziții. După cum vom vedea în această lucrare, consecințele unui model nu sunt întotdeauna triviale; bunăoară, una dintre cele mai importante rezultate prezentate va fi teorema lui Arrow, care indică faptul că, deși intuitiv lucrurile nu păreau să stea astfel, unele supoziții adesea acceptate nu sunt

compatibile între ele. În sfârșit, un model permite derivarea unor consecințe empirice, lucru esențial pentru evaluarea unui model teoretic : ce predicții face, ce explicații dă pentru procesele, fenomenele din lumea reală. Așa cum scriu Buchanan și Tullock referitor la modelele actorului rațional,

Modelele pot fi grupate în trei părți : supoziții, analiză și concluzii. Supozițiile pot să fie sau nu „descriptive” sau „realiste”, în sensul în care aceste cuvinte sunt folosite în mod obișnuit. În multe cazuri, „nerealismul” supozițiilor face ca modelele să fie respinse înaintea examinării și testării concluziilor. Esențialmente, singurul test al „realismului” supozițiilor constă în aplicabilitatea concluziilor. Din acest motiv, cititorul care are o poziție critică față de supozițiile comportamentale folosite aici e sfătuit să-și amâne judecarea modelelor noastre până când va fi pus față în față unele implicații ale modelului privitoare la lumea reală și propriile cunoștințe cu privire la instituțiile politice existente (Buchanan și Tullock, 1962, p. 29).

Așadar un model teoretic trebuie să aibă capacitatea de a produce explicații ale fenomenelor politice și chiar de a indica predicții privind evoluția acestora. Dar trebuie subliniat faptul că de aici nu decurge că modelele trebuie să explice *toate* fenomenele politice. În nici o știință modelele teoretice nu pot face așa ceva : un model fizic reușește să explice doar de un număr redus de situații ; în teoria economică, modelele pot justifica o fracțiune din comportamentele oamenilor. Prin urmare, dacă vom accepta diverse modele ale actorului rațional, nu va trebui să admitem și că acțiunile oamenilor în sfera politică sunt întotdeauna raționale. Dimpotrivă, ceea ce ar urma să acceptăm e doar că această supoziție este un instrument foarte puternic pentru a înțelege mult – iar unii susținători ai unor astfel de modele ar spune cea mai mare parte – din viața socială. În plus, un model ne permite să indicăm mai precis când și cum se comportă oamenii irațional. (În capitolul 9 vom discuta pe larg o asemenea chestiune legată de comportamentul votanților în alegerile de masă.)

Să începem prin a discuta semnificația termenului „rațional”.

Ce este rațional ?

Ca și în capitolul precedent, să începem prin a răsfoi o lucrare cu caracter introductiv. Pentru Dancy și Sosa (1992, pp. 415-419), termenul „rațional” are extrem de multe sensuri. Unele dintre ele se referă la cunoaștere, altele la acțiunea umană. Să începem cu primele :

- Raționalitatea constă în conformitatea cu regulile logicii deductive. Să luăm unul dintre cele mai celebre silogisme. Dacă avem premisele : a) Toți oamenii sunt muritori ; și b) Socrate e om, atunci e rațional să conchidem de aici că Socrate e muritor – dar e irațional să tragem concluzia că Socrate e un filosof care s-a preocupat de problematica dreptății.
- A fi rațional înseamnă a face calcule matematice corecte. Într-adevăr, este rațional să inferiez că numărul x e mai mare decât 9 dacă știu că : a) $x > 6$; și b) x e multiplu de 5.
- Raționalitatea constă în a trage concluzii corecte pe baza înțelesului cuvintelor pe care le folosim. Dacă știu că cineva este burlac, atunci – întrucât știu că „burlac” înseamnă bărbat necăsătorit – voi putea conchide că nu există nici o persoană care să-i fie socru.
- A fi rațional înseamnă a face apel la inducția amplificatoare. Dacă o studentă a fost foarte bine pregătită la toate examenele din primii doi ani de facultate, va fi rațional să trag concluzia că la examenul de astăzi ea a venit din nou foarte bine pregătită.
- Raționalitatea constă în a face uz în mod corect de probabilitatea ca unele evenimente să se producă. La alegerile pentru postul de primar general al municipiului București din 2005, sondajele de opinie indicau că diferența dintre candidatul Alianței D.A., Adrieian Videanu, și cel al PSD, Marian Vanghelie, era foarte mare în favoarea primului candidat. De aceea, era rațional să conchid că probabilitatea ca votul meu să poată schimba rezultatul votului era foarte mică.
- A fi rațional înseamnă a face inferențe întemeiate pe generalizări empirice în general acceptate ca valide. Dacă ieri a plouat, iar azi-noapte a fost foarte frig, atunci pot trage concluzia că pe străzi și pe trotuare va fi polei în cursul dimineții de azi.

În toate cele șase cazuri, termenul „rațional” era aplicat mecanismului prin care din anumite premise erau inferate concluzii ; rațional este argumentul sau, tautologic vorbind, „raționamentul” folosit pentru a extrage o nouă cunoaștere. Există însă și unele moduri cu totul diferite de folosire a termenului „rațional”, care se aplică de această dată nu cunoașterii, ci acțiunii noastre. *Termenul „rațional” se aplică nu felului în care facem judecăți, ci modului în care acționăm sau ne comportăm*¹ :

1. Mai există o situație, în care „rațional” se aplică felului în care comunicăm cu alții. Faptul că reușim să comunicăm cu succes cu alții, chiar dacă nu formulăm

- A fi rațional înseamnă să acționăm astfel încât să ne atingem cel mai bine scopurile.
- A fi rațional înseamnă să tratăm orice alt om ca scop în sine, și nu ca un mijloc pentru atingerea scopurilor noastre.

Primul sens al termenului „rațional” are legătură cu mijloacele pe care le folosim pentru a ne atinge scopurile propuse. Cel de-al doilea sens vizează mai degrabă scopurile decât mijloacele. Într-o tradiție weberiană, se spune că în primul caz avem de-a face cu o *raționalitate instrumentală*, iar în al doilea, cu o *raționalitate valorică* (sau *axiologică*). În acest capitol ne vom concentra asupra primului tip de raționalitate, pentru că modelele actorului care se comportă rațional (și în particular, așa cum vom vedea în capitolele următoare, modelele votantului rațional) se întemeiază pe ideea de raționalitate instrumentală. Dar pentru a înțelege mai bine în ce constă ea, să o diferențiem mai precis de abordări alternative, în mod specific de raționalitatea valorică.

Două tradiții intelectuale

Fiecare dintre cele două modalități de conceptualizare a raționalității acțiunii are în spate o tradiție intelectuală prestigioasă. Prima descinde din Iluminismul scoțian, reprezentat strălucit de autori precum David Hume (1711-1776) și Adam Smith (1723-1790). Cea de-a doua are în filosoful german I. Kant (1724-1804) principalul reprezentant.

Raționalitatea instrumentală. Dacă vrem să vorbim despre o alegere rațională, atunci de bună seamă că presupunem că rațiunea este, într-un fel sau altul, legată de acțiune. Probabil însă că nu dorim doar să afirmăm că rațiunea poate judeca acțiunile pe care le-am făcut ori pe care ne propunem să le facem, și ne spune că sunt bune sau nu. Mai degrabă am dori să susținem ceva mai mult : anume că rațiunea influențează într-un fel alegerea noastră și, ca urmare, că *rațiunea influențează acțiunea umană*. Dar cum ar putea rațiunea să ne determine să acționăm, nu numai să judece acțiunile noastre ? D. Hume este clar în această privință : rațiunea nu poate fi niciodată motiv al acțiunii

explicit toate supozițiile noastre, e un indicator al faptului că acționăm rațional. Dacă suntem întrebați ce părere avem despre o lucrare a unei persoane, iar răspunsul pe care îl dăm este că acea persoană a muncit mult pentru a o scrie, de bună seamă că presupunem – iar interlocutorul nostru înțelege acest lucru – că nu dorim să facem alte aprecieri pozitive despre respectiva lucrare.

noastre ; dimpotrivă, numai sentimentele, pasiunile, gusturile noastre pot reprezenta astfel de motive sau temeuri ale faptului că acționăm.

Diferitele limite și activități ale *rațiunii* și *gustului* sunt ușor de stabilit. Prima ne dă cunoașterea adevărului și a falsului, cel din urmă ne dă sentimentul frumosului și al diformității, al viciului și al virtuții. Prima descoperă obiectele așa cum sunt ele de fapt în natură, fără să adauge și fără să scadă nimic ; celălalt are o capacitate productivă fiindcă, împodobind obiectele naturale cu culorile datorite de sentimentul lăuntric, face ca, într-un fel, să se nască o nouă creație. Rațiunea, rece și distantă, nu constituie un motiv de acțiune, ci direcționează numai impulsul primit de la dorință și înclinație, arătându-ne mijloacele de a atinge fericirea sau de a evita nefericirea. Gustul, de vreme ce dă plăcere sau durere, și prin aceasta constituie fericirea sau nefericirea, devine motiv de acțiune și este primul imbold și impuls al dorinței și voinței. De la circumstanțe și relații cunoscute sau presupuse, rațiunea ne duce la descoperirea a ceea ce este ascuns și necunoscut ; abia după ce avem în față toate circumstanțele și relațiile, gustul ne face să simțim un sentiment nou de reproș sau aprobare (Hume, 1902, §246).

Se poate, fără îndoială, ca unele dintre dorințele sau gusturile noastre să se formeze prin reflecție rațională, dar întotdeauna trebuie să luăm unele dorințe sau gusturi ca date ; nici o dorință nu poate fi produsă ca atare doar de rațiune. Dar atunci înseamnă că nu putem spune că o pasiune este adevărată sau falsă, rațională sau irațională. Scopurile pe care ni le propunem nu sunt date de rațiune, ci de pasiunile și gusturile noastre. De aceea, dacă vrem să formulăm o asemenea apreciere, ne putem referi numai la mijloacele pe care le folosim pentru a atinge scopuri care, în sine, nu sunt date de rațiune.

Distincția dintre rațiune și pasiuni întemeiază așadar distincția dintre scopuri și mijloacele de a le atinge. Iar acțiunea umană este rațională în acest sens instrumental, deoarece vizează modul în care încercăm să atingem în mod rațional scopuri date de dorințele și gusturile noastre.

Raționalitatea valorică. Adesea, concepția asupra raționalității derivată din tradiția humeană este pusă în contrast cu cea care poate fi aflată în opera lui I. Kant. Chiar dacă modelele pe care le vom avea în vedere în cele ce urmează nu încorporează elemente ale concepției lui Kant, aceasta este o alternativă la ideea de raționalitate instrumentală cu o deosebită semnificație filosofică. (Există, desigur, și încercări de a conexe cele două tradiții. Cea a lui Rawls, în special din lucrările ulterioare [1993 ; 1999 ; 2001] primei sale cărți *A Theory of Justice*, este bine cunoscută. Dintre cele mai recente, vezi, de exemplu, White, 2004.)

Kant nu respinge raționamentele de tipul celor menționate mai devreme ; ele exprimă un pattern de acțiune descris de ceea ce el numea „imperativul ipotetic” : dacă vrei să ajungi la obiectivul X, atunci desfășoară acțiunea Y ! Dar, accentuează Kant, există și un alt pattern de acțiune. Unele acțiuni ne sunt prescrise ca obligatorii nu pentru că au sau nu anumite consecințe, ci pentru că este de datoria noastră să le facem. Dacă nu îmi țin o promisiune, am încălcat legea morală, chiar dacă acest lucru a avut, poate, consecințe mai bune (pentru mine și pentru ceilalți) decât acțiunea de a-mi fi respectat promisiunea. Aceste datorii se bazează pe ceea ce Kant numește *imperativul categoric* : o regulă morală care ne permite să judecăm acțiunile noastre. Iată cele trei formulări¹ celebre pe care Kant le-a dat imperativului categoric :

- Acționează numai conform acelei maxime prin care să poți vrea totodată ca ea să devină o lege universală (Kant, 1972, p. 39).
- Acționează astfel încât să folosești umanitatea atât în persoana ta, cât și în persoana oricui altcuiva, întotdeauna în același timp ca scop, iar niciodată numai ca mijloc (Kant, 1972, p. 47).
- Acționează potrivit maximelor care pot să-și fie totodată lor înșile obiect ca legi universale ale naturii (Kant, 1972, p. 56).

Prima formă a imperativului categoric indică ceea ce mulți autori au identificat ca fiind ideea de universalizabilitate : o acțiune este morală dacă ea poate fi recomandată oricărui actor, deci poate fi universalizată. Dacă, de pildă, nimeni nu și-ar ține promisiunile, atunci nimeni nu s-ar aștepta ca ceilalți să-și țină promisiunile, iar regula promisiunii ar deveni inefectivă ; ca urmare, acțiunea de a nu-ți ține o promisiune făcută nu poate fi recomandată tuturor agenților raționali pentru a fi realizată (și deci nu este conformă principiului moralității). Cea de-a doua formă a imperativului vizează demnitatea ființei umane ; dacă eu fac o promisiune, dar nu o respect, înseamnă că am folosit persoana căreia i-am promis numai ca un mijloc pentru a-mi atinge scopurile, nu am tratat-o și pe ea ca pe o persoană umană. Cea de-a treia formă a imperativului accentuează asupra comunității ființelor raționale umane ca membre într-un „imperiu al scopurilor care este posibil prin libertatea voinței”.

Pentru Kant, imperativul categoric ca principiu moral poate fi derivat din rațiunea pură, fără nici un recurs la experiență sau la o altă influență exterioară. Spre deosebire de Hume, Kant consideră că rațiunea poate reprezenta

1. Problema dacă acestee formulări sunt sau nu echivalente nu este relevantă în acest context.

un motiv al acțiunii. Imperativul categoric își are originea în rațiunea pură, iar dorințele persoanelor particulare îi sunt exterioare. Conceptul de autonomie¹ a persoanei umane este aici esențial : ființa umană este autonomă în primul rând în sensul că își dă singură legile morale, făcând apel la propria-i rațiune (iar nu la normele societății ori la vreo autoritate exterioară). Este autonomă, în al doilea sens, în măsura în care comportamentul ei nu este derivat din dorințe, înclinații, gusturi. Comportamentul moral este cel realizat *din datorie*, nu numai „conform datoriei” ; pentru ca o acțiune să fie considerată morală, datoriile trebuie îndeplinite pentru ele însele, nu pentru că au un anumit efect așteptat.

Nu voi ține seama aici de toate acțiunile care sunt cunoscute ca fiind contrare datoriei, deși dintr-un punct de vedere sau altul, ele pot fi utile ; căci în ceea ce privește aceste acțiuni, nici nu se pune măcar problema dacă au fost săvârșite *din datorie*, deoarece ele sunt în contradicție cu datoria. Las la o parte și acțiunile care sunt într-adevăr conforme datoriei, pentru care însă oamenii nu au nemijlocit *nici o înclinație*, dar pe care ei le săvârșesc, totuși, sub influența unei alte înclinații. Căci aici se poate ușor distinge dacă acțiunea conformă datoriei a fost săvârșită *din datorie* sau din interes egoist. Mult mai greu se poate observa această distincție acolo unde acțiunea este conformă datoriei și subiectul mai are pe deasupra și înclinație *nemijlocită* pentru ea. De exemplu, este desigur conform datoriei ca băcanul să nu-i ceară clientului său neexperimentat prețuri prea mari, și acolo unde afacerile sunt intense, negustorul deștept nici nu o face, ci are un preț fix general pentru orișicine, așa că un copil cumpără la el tot atât de bine ca oricare alt client. Toată lumea este deci servită *cinstit*. Dar aceasta nu este nici pe departe suficient pentru a crede că negustorul a procedat din datorie și din principii de onestitate ; interesul său a cerut-o ; nu se poate presupune însă aici că el ar mai avea și o înclinație *nemijlocită* față de clienți, pentru a nu prefera așa-zicând din dragoste pe nici unul față de altul în fixarea prețului. Deci acțiunea nu a fost săvârșită nici din datorie, nici din înclinație *nemijlocită*, ci numai din calcul egoist.

Dimpotrivă, este datorie să-ți conservi viața și, în afară de aceasta, oricine are și înclinație *nemijlocită* a o face. De aceea, grija adeseori plină de teamă pe care majoritatea oamenilor o au pentru viața lor nu are totuși nici o valoare internă și maxima ei nici un conținut moral. Ei își conservă viața *conform datoriei*, dar nu *din datorie*. Dimpotrivă, dacă nenorociri și o supărare fără nădejde au înăbușit cu totul plăcerea de viață ; dacă nenorocitul, tare la suflet, mai mult indignat de soarta lui decât umilit și abătut, își dorește moartea, dar totuși își conservă viața fără a o iubi, nu din înclinație sau frică, ci din datorie, atunci maxima lui are un conținut moral (Kant, 1972, pp. 15-16).

1. Etimologic, a fi autonom înseamnă a-ți da singur normele sau legile.

M. Weber (1978) deosebește patru tipuri de acțiuni sociale, în funcție de sensul lor. Prima este rațională într-un sens *instrumental*, și e definită în raport cu modul în care scopurile pot fi atinse. Cea de-a doua este rațională într-un sens *valoric*. Ea implică credința că există o valoare absolută: un actor acționează într-un anumit fel nu pentru că așteaptă anumite consecințe dezirabile, ci fiindcă e convins că acea acțiune este bună ca atare, intrinsec. Acțiunile care se încadrează în al treilea și al patrulea tip – cele realizate într-un sens *tradițional* și *emoțional* – se află, consideră Weber (1978, p. 25), „la granița a ceea ce putem, într-un mod întemeiat, să numim acțiune orientată cu sens, iar adesea e de cealaltă parte”. După Weber, acțiunea umană e așadar rațională deoarece se conformează sensurilor și valorilor, și este nerațională doar când această condiție nu e îndeplinită: or, acest lucru se întâmplă doar când acțiunea umană are o determinare doar naturală; altfel spus, acțiunea umană este mai degrabă *intrinsec rațională*. Decurge de aici că, pentru Weber, *cercetarea științifică a acțiunii umane trebuie să plece de la presupuziția raționalității acesteia*. Abia așa putem da o înțelegere științifică acțiunii umane; iar acțiunea nerațională poate reprezenta numai „deviațiile care se observă de la acest curs ipotetic” rațional (p. 6), ca urmare a interferențelor fiziologice, afective etc. la nivelul actorului individual. Într-o asemenea perspectivă weberiană, L. Grünberg (1989) susține că:

„Distincția din planul cunoașterii între raționalitatea instrumentală, care privește doar relevanța și acceptabilitatea rațională a mijloacelor utilizate pentru realizarea unui scop, și raționalitatea intrinsecă (a cărei viză o constituie relevanța și acceptabilitatea scopului însuși) își găsește un corespondent, *mutatis mutandis*, în planul etic-valoric al acțiunii umane prin delimitarea unei «*raționalități tehnologice*» și a ceea ce ne vom permite să desemnăm prin conceptul de «*raționalitate axiologică*».

Raționalitatea tehnologică pune doar o problemă de optimizare a resurselor și mijloacelor utilizate în cursul unei acțiuni în vederea realizării unui scop. Dar, întrucât optimizarea eficienței instrumentului prezintă indiferență în raport cu scopul în vederea realizării căruia este utilizat, mijloacele perfecționate și optimizate pot concura eficient la realizarea unor scopuri vagi, improprii sau de-a dreptul iraționale (cum ar fi războiul nuclear, lagărele de exterminare în masă sau luarea «omului-plantă», din cunoscutul eseu al lui La Mettrie, ca model educațional).

Raționalitatea axiologică a unei acțiuni vizează non-arbitrarul, relevanța umană (acceptabilitatea rațională) și, ca atare, valoarea scopului însuși” (Grünberg, 1989, p. 162).

Principiile raționalității instrumentale

Am văzut că, în sens instrumental, a fi rațional înseamnă să acționăm astfel încât să ne atingem cel mai bine scopurile. Potrivit acestui înțeles, a vorbi despre raționalitatea acțiunii unui actor înseamnă a compara între ele mijloacele disponibile pentru atingerea unui scop dat. Dar scopul ca atare nu e luat în considerare pentru a determina dacă avem sau nu de a face cu o acțiune rațională: scopul este asumat, e în afara cercetării, și ceea ce contează sunt mijloacele pentru a-l atinge. Prima condiție necesară pentru a construi conceptul de „raționalitate instrumentală” este așadar aceea de a realiza o distincție clară între mijloace și scopuri.

La modul foarte general, raționalitatea instrumentală solicită ca în alegerile lor oamenii să respecte anumite principii. J. Rawls (1971, pp. 411-413) le indică pe următoarele trei:

- *Principiul mijloacelor efective.* Dat fiind un anumit obiectiv și mai multe alternative (deci mijloace de a atinge acel obiectiv), principiul cere să adoptăm acea alternativă care îndeplinește cel mai bine scopul respectiv. „Dat fiind un obiectiv, trebuie să îl atingem cu cea mai mică cheltuială de mijloace (oricare ar fi acestea); sau, date fiind mijloacele, trebuie să îndeplinim obiectivul cât mai cuprinzător.”
- *Principiul caracterului cuprinzător.* O alternativă¹ e preferabilă alteia dacă aplicarea ei va conduce la atingerea tuturor scopurilor pe care le atinge aplicarea celeilalte și încă alte scopuri; cu alte cuvinte, e de preferat o alternativă care are consecințe dorite mai cuprinzătoare. Dacă avem de ales între a merge la Paris sau la Roma, și știm că la Paris putem face tot ceea ce ne-am propus și la Roma, dar și alte lucruri pe care ni le dorim, atunci e rațional să preferăm să mergem la Paris.
- *Principiul probabilității mai mari.* Dacă scopurile pe care le putem atinge prin două alternative sunt în general aceleași, dar e o șansă mai mare să atingem acele scopuri prin aplicarea uneia dintre cele două alternative, atunci e rațional să o alegem pe aceasta.

Potrivit lui Rawls, cele trei principii definesc ideea de alegere rațională, care, de aceea, ar putea fi pur și simplu înlocuită prin invocarea acestora. Cu

1. Rawls vorbește de fapt de planuri de viață; el le califică, și admite că aici are în vedere „planuri de viață pe termen scurt”. Din acest motiv am scris pur și simplu „alternative”.

alte cuvinte, dacă suntem întrebați ce înseamnă că o alegere este rațională, răspunsul nostru va putea consta în a verifica dacă ea respectă cele trei principii.

Dintre acestea, primul principiu – al mijloacelor efective – este de multe ori tratat ca fiind cel mai natural criteriu al alegerii raționale (instrumentale). De aceea, în continuare ne vom opri asupra lui. Conceptul unui comportament care satisface acest principiu se consideră că este exemplificat în mod paradigmatic în economie. *Homo economicus* este modelul persoanei care se comportă în temeiul acestui principiu : omul economic este înzestrat cu anumite preferințe și face tot ce îi stă în putință ca, dată fiind o anumită situație de alegere, să-și realizeze cel mai bine propriul interes.

Homo economicus

De multe ori se spune că teoria alegerii raționale nu este altceva decât extinderea metodologiei economice la cercetarea fenomenelor politice. Iar unul dintre instrumentele fundamentale folosite în acest sens este acela de a modela comportamentul actorilor politici după chipul și asemănarea lui *homo economicus*. Iată cum descriu Buchanan și Tullock (1962) actorul rațional al economiștilor :

Economistul... spune că un consumator reprezentativ maximizează utilitatea. Funcțiile de utilitate individuală diferă, iar economistul nu e capabil să „citească” aceste funcții de pe poziția cuiva atotcunoscător. Pentru a judeca dacă un comportament individual este „rațional” sau „irational”, economistul trebuie mai întâi să ofere câteva restricții generale minimale asupra formei funcțiilor de utilitate. Dacă acest efort se încheie cu succes, el poate apoi să testeze implicațiile ipotezelor în raport cu comportamentul observabil.

În particular, economistul modern admite ca ipoteze de lucru că individul obișnuit este capabil să ierarhizeze sau să ordoneze toate combinațiile alternative de bunuri și servicii care îi pot fi oferite și că această ierarhizare este tranzitivă. Se spune că un comportament individual este „rațional” atunci când individul alege mai degrabă „mai mult” decât „mai puțin” și când este consistent în alegerile sale. Când se confruntă cu o alegere între două combinații de bunuri, una dintre acestea incluzând mai mult dintr-un bun și mai puțin din alt bun decât combinația cu care este comparată, se introduce ipoteza diminuării substituibilității marginale sau a diminuării utilității marginale. Comportamentul indivizilor, așa cum se observă el pe piață, nu infirmă aceste ipoteze ; consumatorii vor alege combinații care conțin mai mult din orice, dacă celelalte lucruri rămân neschimbate ; alegerile nu sunt evident inconsistente între ele ; și se vede că un consumator își cheltuiește venitul pe o gamă largă de bunuri și servicii. Cu aceste ipoteze de lucru cu privire la

forma funcțiilor de utilitate individuală, care nu sunt infirmate prin testare, economistul e capabil să producă alte propoziții cu relevanță (Buchanan și Tullock, 1962, p. 33).

Homo economicus este expresia prescurtată a acestei idei generale de comportament al actorului rațional. „Ipotezele” generale care stau în fundalul ei – sau supozițiile fundamentale care o definesc – sunt următoarele :

- *Raționalitate perfectă*. Actorul este înzestrat cu raționalitate : date fiind scopurile sale, e capabil să-și formuleze preferințele între alternativele care îi stau la dispoziție, e capabil să le compare, să le ierarhizeze și să selecteze cea mai bună alternativă.
- *Interes propriu*. Actorul acționează urmărindu-și propriul interes. El nu este interesat de ceilalți oameni cu care eventual interacționează, și anume în două sensuri : nu își propune ca acțiunea lui să ducă la realizarea ca atare a interesului propriu al acestora, dar nici nu are vreun interes ca să le fie mai rău celorlalți (nu este invidios¹).
- *Informație perfectă*. Actorul are la dispoziție toată informația de care are nevoie : cunoaște toate alternativele relevante, toate informațiile despre alternative (precum și despre consecințele acestora), cunoaște care sunt regulile prin care grupul alege și, de asemenea, că ceilalți actori sunt și ei raționali, că își urmăresc propriul interes, precum și faptul că dețin aceleași informații ca și el.

Cititorul este rugat să ia aceste trăsături doar ca o caracterizare generală, necizelată a actorului rațional – *homo economicus* sau actor politic (în particular, votant). Fiecare dintre acestea trebuie precizată, construită cu atenție în cadrul fiecăruia dintre modelele alcătuite ; după cum vom vedea, fiecare poate fi alterată sau chiar respinsă. Prima caracteristică – ideea de raționalitate perfectă – va fi analizată în secțiunea următoare. În volumul de față ea va fi cel mai mult studiată, în mod direct. Într-o mare măsură, supoziția că actorul posedă informația perfectă nu va fi abordată în acest volum (cu excepția secțiunii 9.1, unde vom discuta ipoteza că uneori este rațional – în sens instrumental – să fii mai puțin informat decât ai putea fi). E interesant că această supoziție a devenit în ultimii ani extrem de importantă în analize (Premiul Nobel pentru economie i-a fost atribuit, în anul 2005, lui R. Aumann pentru contribuții în acest sens). În volumul următor vom consacra un capitol întreg conceptului de *cunoaștere comună*, care joacă în acest context un rol esențial.

1. Pentru această ultimă supoziție, vezi secțiunea 5.2, unde vom discuta „constrângerea lockeană”.

În *Avuția națiunilor* (1964, IV, 2) A. Smith scria :

Orice individ se străduiește încontinuu să găsească investiția cea mai avantajoasă pentru capitalul de care dispune. El are în vedere avantajul său și nu pe acela al societății.

Probabil că ideea de urmărire a interesului propriu pare celor mai mulți dintre noi ca fiind cea mai discutabilă supoziție a ideii de agent rațional, ea fiind legată imediat de venerabilul concept de egoism. Agentul rațional care își urmărește propriile interese este egoist, se spune, iar uneori suntem tentați să conchidem de aici că o asemenea teză este inacceptabilă. Căci nu trebuie să fim prea sofisticăți ca să observăm că teza este, evident, falsă empiric. Oamenii nu sunt egoiști în acest sens : ne pasă de alții, de membrii familiei, de prieteni, de vecini, de membrii comunităților din care facem parte. Modelele și teoriile care pornesc de la astfel de teze vădit greșite nu merită să fie luate prea în serios.

Din păcate, asemenea raționamente sunt superficiale și nedrepte. În ideea de om rațional care își urmărește propriile interese nu intră și ideea că acesta este egoist. Desigur, din faptul că eu îmi urmăresc propriul interes pot conchide că vreau să obțin un venit mai mare în acest an ; și, nefiind interesat de vecinul meu (pe care abia îl cunosc, de altfel), nu îmi aparține și mie interesul lui ca el să aibă anul acesta un venit mai mare (iar dacă nu sunt invidios, nu am interesul ca el să obțină anul acesta un venit mai mic). Problema este că aș putea defini interesul meu într-un sens mai larg. Interesul meu nu e numai ca mie să-mi fie bine, la modul direct ; îmi va fi mai bine dacă membrii familiei mele o duc mai bine – deci altruismul meu față de cei apropiați este, indirect, în interesul meu. Sau aș putea să accept ca fiind interesul meu ca vecinul să aibă anul acesta un venit mai mare, fiindcă în acest fel va putea să-și zugrăvească din nou casa, iar atunci strada mea va arăta mai bine, iar eu, dacă aș dori să îmi vând propria casă, aș obține un preț mai bun pe ea. Pot deci să încorporez în interesul meu și interesul altuia, dar nu ca interes ca atare al acestuia, ci pentru că mie îmi va fi mai bine dacă interesele aceluia vor fi și ele îndeplinite. În fond, interesul cuiva poate fi definit într-un mod atât de general, încât să nu excludă nici un fel de comportament al acelei persoane, care ar fi astfel văzut ca un comportament ce conduce la realizarea unui interes al ei. După cum spune A. Sen (1977, p. 322),

e posibil să definim interesele unei persoane astfel încât orice ar face aceasta să poată fi tratat ca urmărire a propriilor interese, în orice acțiune particulară de alegere.

Aceste considerații ne conduc la concluzia că interesul propriu poate fi definit într-un sens atât de larg, în diferite modele ale alegerii, încât efectiv să ajungă lipsit de sens. Ceea ce rămâne din el este altceva : anume posibilitatea de a construi, plecând de la acest concept, o anumită relație de preferință a actorului respectiv. De aceea, în cele ce urmează nu ne vom mai referi la ideea de interes propriu – ea se topește în cea de relație de preferință definită într-un mod consistent (vezi capitolul 4).

2.2. Comportamentul rațional

Două familii de modele ale alegerii raționale (instrumentale)

Discutând raționalitatea instrumentală, Sen (1987, p. 12) identifică două metode principale de a o defini. Prima definește *raționalitatea ca alegeri consistente intern*, iar a doua, ca *maximizare a interesului propriu*. O consecință importantă a acestui fapt este că cele mai multe modele construite de autorii care lucrează în teoria alegerii raționale se pot încadra în una dintre două mari familii (Austen-Smith și Banks, 1998).

1. *Raționalitatea ca alegeri consistente intern*. Prima familie de modele se bazează pe supoziții care, într-o formă foarte simplificată, ar putea fi redată în felul următor : fiecare persoană individuală sau, în general, fiecare actor rațional are anumite preferințe în privința unei colecții de alternative disponibile ; alternativa aleasă are proprietatea că nu este „cea mai bună”. Problema fundamentală a acestor modele este aceea de a determina în ce fel preferințele actorilor individuali sunt relevante pentru alegerea grupului din care fac parte. De exemplu, în ce fel modul în care eu prefer între candidații la președinția României – și deci modul în care eu votez la alegeri – influențează alegerea președintelui României ; sau, când analizăm modalitățile de luare a deciziilor în Uniunea Europeană, în ce fel poziția Franței are efect asupra votului în Consiliul de Miniștri. În cele mai multe dintre situațiile studiate de specialiștii în știința politică, alegerea socială sau a grupului nu depinde de un singur actor din grup ; rareori există „dictatori” care să aibă capacitatea de a-și impune, în orice situație, punctul de vedere asupra grupului. De aceea, pentru aceste modele, problema care apare se referă la modul în care se relaționează preferințele individuale cu preferința socială, a grupului. Asumând un principiu pe care îl vom discuta pe larg în capitolul următor – cel al individualismului metodologic –, problema se poate reformula în felul următor : în ce fel

putem agrega preferințele individuale pentru a obține preferință socială. Modelele care fac parte din această familie încearcă așadar să determine când anume, la nivel social sau de grup, într-un mod analog analizei actorului individual, putem detecta „cea mai bună” alternativă. Dacă reușim să facem așa ceva, atunci modelul alegerii sociale este consistent – și deci obiectivul construirii lui este atins. De aici se naște imediat o altă problemă: ce reguli de agregare a alegerilor actorilor individuali sunt de preferat? (de exemplu: este întotdeauna preferabilă regula majorității simple, sau uneori e mai bine să facem apel la alte reguli?) Întrucât selectează din mulțimea alternativelor disponibile unele care sunt tratate ca reprezentând alegerea socială, un astfel de model poate fi utilizat pentru a vedea cum explică ceea ce se întâmplă efectiv în viața politică. În acest prim volum al lucrării ne vom concentra asupra modelelor care fac parte din această familie.

2. *Raționalitatea ca maximizare a propriului interes.* A doua familie de modele formulează ideea de comportament rațional într-un cu totul alt mod. Fiecare membru al grupului, se admite, are la dispoziție un număr de alternative pe care le evaluează în ceea ce privește beneficiile pe care le poate obține. Actorul rațional se comportă însă ținând seama de faptul că și ceilalți membri ai grupului au, la rândul lor, la dispoziție un număr de alternative și că, de asemenea, ei le evaluează în ceea ce privește beneficiile pe care le pot obține. Cu alte cuvinte, felul în care acționează persoana individuală depinde și de modul în care vor acționa ceilalți membri ai grupului.

Un exemplu ar putea face mai limpede diferența. Să presupunem că avem un grup format din trei persoane (1), (2) și (3), care urmează să aleagă între alternativele (x), (y) și (z). Alternativa (x) este *statu quo*-ul, iar (y) și (z) sunt două acțiuni care ar putea determina schimbarea acestuia. Fiecare din cele trei persoane are preferințe în raport cu cele trei alternative, pe care le putem evidenția în tabelul de mai jos (dacă în dreptul unei persoane o alternativă apare pe o linie mai sus decât o altă alternativă, înseamnă că persoana respectivă o preferă strict celeilalte):

1	2	3
x	z	y
y	x	x
z	y	z

Un exemplu de model din prima familie este cel care cere ca alegerea grupului să se bazeze pe regula majorității simple – agregăm preferințele

individuale în felul următor : comparăm două câte două alternativele și determinăm care dintre ele este preferată de mai mulți membri ai grupului. Se observă că în exemplul nostru, alternativa (x) e preferată de o majoritate de persoane (1 și 2) alternativei (y) și, de asemenea, e preferată de o majoritate (formată din 1 și 3) alternativei (z) ; ca urmare, acest model prezice că alternativa aleasă de grup, conform regulii de agregare folosite, va fi (x) – adică *statu quo*-ul. Să considerăm acum un model alternativ, care aparține celei de-a doua familii. De data asta, alături de preferințele individuale contează și alte condiții care țin de structura situației de alegere. Să admitem că alegerea grupului e determinată de următoarele reguli : doar persoana (2) poate propune o schimbare a *statu quo*-ului. Dacă (2) nu propune nici o alternativă, *statu quo*-ul (adică x , în cazul nostru) rămâne alegerea grupului ; dacă propune o altă alternativă, atunci aceasta va fi supusă votului majoritar în raport cu cealaltă alternativă disponibilă, iar învingătoarea este alegerea grupului. Acum (2) ar putea raționa în felul următor : pentru mine cea mai bună alternativă este (z), pe care o prefer *statu quo*-ului ; de aceea, ar merita să fac o propunere de schimbare a situației date, anume pe (z). Dar să vedem ce s-ar întâmpla atunci : ceilalți doi membri ai grupului, (1) și (3) – preferă strict pe (y) lui (z) – ca urmare, dacă fac o propunere, se ajunge ca grupul să prefere exact alternativa pe care eu o doresc cel mai puțin, și anume (y). Așadar nu voi face nici o propunere, iar grupul va rămâne cu *statu quo*-ul, care nu e alternativa cea mai de dorit pentru mine, dar nici cea mai proastă. (Persoana 2 raționează aici urmărind să obțină cel mai bun rezultat posibil pentru ea : vrea să maximizeze beneficiul obținut.)

În volumul de față vom discuta pe larg ambele tipuri de modele ale comportamentului individual, dar nu vom accentua o caracteristică foarte importantă a modelelor din a doua familie. Anume, așa cum cititorul cât de cât avizat va putea recunoaște imediat, aceste modele se pot formula cel mai natural apelându-se la ceea ce se numește *teoria jocurilor*¹. Iată cum descrie Harsanyi acest tip de abordare a ideii de comportament rațional :

După mine, *teoria generală a comportamentului rațional* trebuie să fie subdivizată în :

1. *Teoria deciziei individuale*, care privește comportamentul rațional al unui individ izolat și care acoperă cazurile de : 1a) certitudine ; 1b) risc ; și 1c) incertitudine.

1. Chiar dacă această teorie nu este și singura utilă pentru construirea lor.

2. *Etică* – privește urmărirea rațională a *intereselor* pe termen lung ale *societății* ca întreg.
3. *Teoria jocurilor*, care privește urmărirea rațională de către fiecare individ a propriilor *interese personale* (exprimate prin funcția sa de utilitate) în raport cu alți indivizi care și ei își urmăresc în mod rațional propriile interese personale (aici „interesele personale” ale unui individ pot include considerații atât egoiste, cât și neegoiste).

În cazurile 1 și 2, comportamentul rațional poate fi definit cu ajutorul unor criterii destul de simple. [...] Dacă alegerile unui individ satisfac anumite postulate de raționalitate foarte naturale, atunci comportamentul său poate fi interpretat ca o încercare de a maximiza *utilitatea sa așteptată* în termeni de *probabilități subiective* pe care el le atașează alternativelor posibile (abordarea bayesiană) (Harsanyi, 1966, p. 615).

În volumul de față, când vom discuta modelele alegerii raționale chiar din a doua familie, ne vom strădui să nu apelăm la conceptele teoriei jocurilor, pentru a nu complica prezentarea rezultatelor. (Al doilea volum al lucrării – în care teme precum dilema prizonierilor, tragedia bunurilor comune [a lui G. Hardin] sau problema acțiunii colective vor fi centrale – nu va putea evita însă folosirea instrumentelor teoriei jocurilor.) Mai jos vom indica doar ideea generală de comportament rațional care este conform teoriei jocurilor pentru cazul pe care Harsanyi – în citatul de mai sus – îl delimitează ca ținând de „teoria deciziei individuale” (dar numai pentru situațiile în care această decizie se face în condiții de „certitudine”).

Strategii raționale de alegere

Deoarece modelele prin care încercăm să înțelegem comportamentul actorilor raționali sunt foarte diferite, ne putem aștepta ca și felul în care ele definesc o alegere rațională să fie foarte diferit.

Să începem cu un model al alegerii bazat pe ideea de consistență internă. Conform acestui model, un actor rațional dispune de o relație de preferință între alternativele de acțiune. El poate ierarhiza aceste alternative în funcție de cât de bine îi asigură ele îndeplinirea scopurilor sale – și anume, între două alternative, el o va alege pe aceea care îi asigură mai bine îndeplinirea acelor scopuri. În acest fel, actorul poate selecta mulțimea celor mai bune alternative disponibile; o alternativă este cea mai bună (sau maximală) dacă nu există o alta pe care actorul să o prefere acesteia. Vom discuta pe larg această înțelegere a comportamentului rațional în secțiunea 4.2.

Să ne îndreptăm acum atenția asupra definirii comportamentului rațional din perspectiva unui model al maximizării interesului propriu. Pentru ca argumentele să fie mai ușor de înțeles, să luăm un exemplu. Să presupunem că vreau să dau examenul pentru conducător auto. Am făcut școala de șoferi, iar examenul e programat săptămâna viitoare. Pentru a mă pregăti mai bine, pot să mai iau o lecție, care mă costă 40 lei. Tata îmi promite că dacă iau examenul îmi dă ca premiu 400 lei. La rândul lui, instructorul îmi spune că dacă iau lecția și nu reușesc la examen îmi dă el 400 lei. Evident, chiar dacă eu cred că, luând încă o lecție, șansele mele de a lua examenul cresc, sunt posibile încă două situații: să iau sau să nu iau examenul (iar cele două depind de mulți alți factori, în afară de opțiunile pe care le am acum: de a mai lua sau de a nu mai lua o lecție). Am putea formula situația mea de alegere cu ajutorul următorului tabel:

	Iau examenul	Nu iau examenul
Mai iau o lecție	360	360
Nu mai iau o lecție	400	0

Pentru fiecare din cele două opțiuni pe care le am la dispoziție (să mai iau o lecție și să nu mai iau o lecție) sunt posibile două rezultate (să iau examenul și să nu iau examenul). Ca urmare, sunt patru situații posibile în care aș putea să ajung. Cum voi raționa pentru a face o alegere? E posibil să adopt una din următoarele trei strategii (ceea ce nu înseamnă că nu pot exista și alte strategii de comportament pe care să le considerăm raționale).

Strategia maximax. Analizez fiecare alternativă pe care o am la dispoziție și o aleg pe cea care produce cel mai bun rezultat favorabil mie. Dacă iau o lecție, cel mai bun rezultat este că voi avea 360 lei; dacă nu iau o lecție, cel mai bun rezultat va fi să am 400 lei. Așadar voi alege să nu mai iau nici o lecție. Pe scurt: *determin maximul pe care îl pot obține dacă joc o strategie. Și apoi determin maximul dintre aceste rezultate.* Sunt un optimist.

Și totuși există probabilitatea ca, dacă nu iau examenul, să rămân fără nici un leu. Evident, dacă pentru mine nu contează prea mult să am sau să nu am trei-patru sute de lei în buzunar, atunci îmi pot permite să fiu optimist. De multe ori însă, nu e deloc indicat să procedez astfel: dacă pentru mine o decizie e foarte importantă, e discutabil dacă pot să îmi asum riscul de a ajunge în cea mai de nedorit situație posibilă (dintre cele patru căsuțe care descriu rezultatele posibile, cea din dreapta-jos e lăsată ca o posibilitate în cazul în care adopt strategia optimistă). În general, dacă nu pot determina *a priori* că o situație de

alegere este neimportantă, atunci e discutabil dacă, aflându-mă în situația respectivă, este bine să adopt strategia optimistă de comportament.

Desigur, aș putea fi o persoană căreia îi place riscul – iar atunci îmi pot permite să fac alegeri precum cele descrise de strategia maximax. Dar alți oameni pot avea o aversiune la risc, mai ales în cazurile unor decizii importante pentru ei. (De exemplu, în *A Theory of Justice* [§26], Rawls consideră că, puși în situația originară, în care urmează să aleagă aranjamentele sociale fundamentale ale societății, oamenii vor evita să-și asume riscuri.) O a doua strategie de comportament decizional (*maximin*) încearcă să explice atitudinea opusă, centrată pe evitarea riscului: nu aleg cel mai bun rezultat dintre cele mai bune posibile, ci cel mai mic rău posibil.

Strategia maximin. Analizez fiecare strategie și determin care este cel mai prost rezultat posibil. Apoi compar aceste rezultate și aleg cel mai puțin prost rezultat. Dacă iau o lecție, cel mai prost lucru care mi se poate întâmpla este să câștig 360 lei; dacă nu iau lecția, cel mai prost rezultat este să nu iau nici un leu. Așadar voi alege să iau lecția. Pe scurt: *determin minimul pe care îl pot obține dacă joc o strategie. Și apoi determin maximul dintre aceste rezultate.* Strategia maximin (*maximum minimorum*) este una pesimistă.

Această strategie este cea pe care o vom considera *by default* ca exprimând ideea de comportament rațional maximizator. Cu excepția cazurilor în care vom arăta în mod explicit că se adoptă o altă strategie de definire a comportamentului rațional – așa cum vom proceda, de exemplu, când vom apela, în unele capitole, la strategia regretului –, vom presupune că un actor se comportă rațional dacă procedează potrivit strategiei maximin. Aceasta este de altfel abordarea comună economiștilor, când fac apel la *homo economicus*. În studiile care analizează fenomenele politice, elaborate din perspectiva teoriei alegerii raționale, din nou se presupune (când nu se menționează explicit altceva) că actorul rațional este unul care maximizează în acest sens.

Ce argumente ar putea fi aduse pentru a face plauzibilă această strategie? În literatură se pot găsi numeroase exemple în acest sens. Vom invoca trei dintre acestea, menționate de Rawls¹ (1971, pp. 154-155). Rawls consideră că strategia maximin ar putea fi adoptată în situații având anumite caracteristici.

1. În unele cazuri nu este de dorit să se ia în considerare probabilitățile diferitelor alternative. De bună seamă, ne-ar putea părea firesc să avem

1. Rawls spune că le-a împrumutat de la W. Fellner, *Probability and Profit*, Irwin, Homewood, 1965.

în vedere așteptările privind câștigurile posibile ale deciziei de a adopta o anumită alternativă – și să adoptăm alternativa cu cea mai mare probabilitate de realizare. Dar dacă este imposibilă sau foarte nesigură cunoașterea probabilităților, atunci este nerezonabil să facem apel la calcule probabilistice, mai cu seamă când alegerile privesc chestiuni importante care trebuie justificate și altora. Or, strategia maximin dă în astfel de situații o soluție simplă și clară : să vedem ce se poate întâmpla cel mai rău și să acționăm în funcție de acest lucru.

2. Unele persoane care aleg se caracterizează prin faptul că le pasă foarte puțin de ceea ce ar putea câștiga dincolo de un anumit minim de care pot fi sigure. Ele vor apela la strategia maximin dacă vor considera că nu merită să-și asume riscul să aibă un anumit avantaj pe viitor, în special când riscul ar putea consta într-o pierdere mult mai importantă.
3. În unele situații, alternativele respinse au rezultate care ar fi fost dificil de acceptat : într-adevăr, ele ar fi putut produce rezultate mult mai proaste decât cele pe care le admite alternativa aleasă. Strategia maximin ne permite să evităm riscuri grave.

Dacă toate cele trei circumstanțe sunt îndeplinite, atunci avem cazul exemplar de aplicare a strategiei maximin. Ceea ce înseamnă, consideră Rawls, că nu putem susține că această strategie exprimă un adevăr evident sau o cerință logică a alegerii raționale. Mai degrabă comportamentul maximin este o metodă a cărei justificare e una circumstanțială : legată de existența unor caracteristici ale situațiilor de alegere de tipul celor formulate aici.

De asemenea, există numeroase argumente împotriva acestei strategii. Unele abordări sunt pe jumătate optimiste în ceea ce o privește : se consideră că ea, ca atare, este inacceptabilă, dar că în literatură au început să se producă noi modele mai sofisticate, care permit ca *homo economicus* să înțeleagă mult mai multe fenomene politice. Astfel, modelele construite vor putea încorpora aspecte noi privind construcția și acceptarea normelor și regulilor, o cunoaștere mai puțin perfectă, o capacitate mai mică de procesare a informației etc. Mai complexe, modelele acțiunii maximizatoare vor avea, se afirmă, o capacitate explicativă mai mare. Alte abordări sunt însă necruțătoare. Potrivit lor, modelul este inconsistent conceptual sau falsificat de datele empirice. Pentru unii psihologi ori sociologi, așa par să stea lucrurile. (De exemplu, *homo sociologicus* al lui Durkheim în nici un caz nu poate fi redus la *homo economicus* !)

Nu vom insista asupra acestor critici ale ideii de actor rațional, și asta din mai multe motive. Primul este acela că în acest moment nu avem încă toate

detaliile necesare pentru a o judeca în mod corect. E mai onest ca întâi să construim cu ajutorul acestei idei modele ale comportamentului rațional (în situații politice), pe care să le analizăm. În al doilea rând, dacă obiectul criticii vor fi modele ale comportamentului rațional, este iarăși onest (cum am văzut că sugerau și Buchanan și Tullock) să nu le criticăm nici pe acestea *a priori*, ci să încercăm să determinăm ce reușesc aceste modele să explice – și, eventual, să arătăm că alte modele, construite pe supoziții diferite, reușesc mai bine. Or, o asemenea întreprindere – care, din punctul meu de vedere, este singura consistentă cu ideea de cercetare științifică profesionistă – presupune să amânăm judecățile pripite. În al treilea rând, cititorul acestei lucrări va putea observa că ea abundă în critici ale diferitelor modele ale alegerii și că, tocmai din acest motiv, sunt apoi propuse alte modele. Și în acest volum, dar mai cu seamă în cel de-al doilea – *Instituții și acțiune colectivă* –, modelele actorului rațional vor fi rafinate până la a cuprinde elemente de tip instituționalist. În sfârșit, mai există un motiv pentru care nu vom prezenta chiar aici criticile ideii de actor rațional (și maximizator), un motiv poate mai puțin serios, dar din păcate valabil. Abordarea politicii propusă în această lucrare nu este nici foarte cunoscută la noi, nici ușor de digerat. E dificil de studiat, mai greu de citit decât numeroase alte lucrări din domeniu. De aceea, pesemne că unii cititori ar fi mulțumiți să știe dintru început că acest tip de abordare este puternic contestat. (După care ar putea trage concluzia facilă că nu merită un efort prea mare să o cunoaștem.) Desigur, asta nu înseamnă că criticile trebuie ascunse cititorului, ci că tentația de a critica din chiar acest moment ideea actorului rațional este greșită; nu ea trebuie să fie obiectul contestării, ci doar diversele modele teoretice construite pe baza ei¹.

Cu aceste observații, să revenim la tipurile de strategii care încearcă să descrie ca rațional comportamentul unui actor. Cea de-a treia pe care o vom menționa este strategia regretului.

Strategia regretului. Mă întreb cât de mult regret dacă aș proceda într-un anume fel: Aș fi putut obține mai mult dacă aș fi știut ce se întâmplă? Dacă nu, regretul este nul. Dacă iau examenul, obțin cel mult 400 lei. Așadar dacă iau lecția, regret 40 lei dați pe ea; iar dacă nu o iau, nu am nimic de regretat. Dacă nu iau examenul, obțin cel mult 360 lei. Așadar dacă iau lecția, nu am ce regreta, dar dacă nu o iau, aș regreta 360 lei pierduți.

1. O remarcă epistemologică marginală: dacă așa stau lucrurile, atunci teza actorului rațional nu este falsificabilă (veși și Sen, 1977, p. 325).

Să formulăm într-un mod grafic acest raționament. Plecând de la tabelul nostru, putem produce un alt tabel, al regretului :

	Iau examenul	Nu iau examenul
Mai iau o lecție	40	0
Nu mai iau o lecție	0	360

Cum voi alege? Pare firesc să adoptăm următoarea recomandare : *alege strategia care minimizează cel mai mare regret posibil!* (Nu sunt nici foarte pesimist, nici foarte optimist.) Cel mai mare regret, dacă iau lecția, este de 40 lei ; cel mai mare regret, dacă nu iau lecția, este de 360 lei. Minumul este 40 lei – așadar mai iau o lecție.

Chiar dacă nu este presupusă *by default*, în definirea comportamentului uman rațional, strategia regretului va fi adusă în discuție în mai multe rânduri în cele ce urmează. În secțiunea 5.2 ea va fi utilizată în abordarea contractului constituțional și a deciziei constituționale, în secțiunea 9.2, iar ca o modalitate de a explica „paradoxul votantului”.

Să observăm că exemplul nostru conduce la concluzia că dacă adopt strategia maximax aleg să nu mai iau o lecție, în timp ce strategiile maximin și a regretului îmi recomandă să mai iau o lecție. Deoarece conduce la recomandări diferite, strategia maximax diferă deci de celelalte. Dar exemplul nu ne permite să afirmăm că strategia maximin și cea a regretului sunt diferite, fiindcă ambele produc aceeași recomandare. Să modificăm însă puțin exemplul nostru cu scopul ca aceste două strategii să producă rezultate diferite.

Pentru aceasta, să construim următoarea nouă situație de alegere. Să presupunem că aș mai avea o alternativă : aceea de a lua lecția și de a face pariu cu un prieten că voi lua examenul. Dacă iau examenul, el îmi dă 400 lei ; dacă nu iau examenul, eu îi dau 400 lei. Situația de alegere poate fi acum descrisă cu ajutorul următorului tabel :

	Iau examenul	Nu iau examenul
Mai iau o lecție	360	360
Nu mai iau o lecție	400	0
Mai iau o lecție și fac pariu	760	-40

Să observăm mai întâi că, potrivit modalității maximin de a defini comportamentul rațional, aleg în continuare să iau o lecție. Căci a treia alternativă – mai iau o lecție și fac pariu cu prietenul – are un minim de -40, deci nu poate

emite pretenții în raport cu prima. Să vedem care va fi situația dacă adoptăm strategia regretului. Pentru aceasta, să construim un tabel al regretului : dacă iau examenul, obțin cel mult 760 lei ; dacă nu îl iau, obțin cel mult 360 lei. În funcție de cele două sume, tabelul devine :

	Iau examenul	Nu iau examenul
Mai iau o lecție	400	0
Nu mai iau o lecție	360	360
Mai iau o lecție și fac pariu	0	400

Dacă iau o lecție, cel mai mare regret este 400 lei ; dacă nu iau o lecție, cel mai mare regret este 360 lei ; dacă mai iau o lecție și fac pariu, cel mai mare regret este 400 lei. Minimizez cel mai mare regret : deci aleg alternativa să nu mai iau o lecție. Cum această recomandare e diferită de cea prescrisă de strategia maximin, putem conchide că cele două modalități de a defini comportamentul rațional diferă.

În încheierea acestui capitol să notăm (în treacăt doar) că, odată ce apelăm la strategia regretului, am putea fi intrigati de recomandarea primită. Într-adevăr, de ce s-a schimbat alternativa aleasă conform acestei strategii ? În primul caz era recomandabil să mai iau o lecție ; acum – să nu mai iau. Dar cele două alternative nu s-au modificat ; atunci ce poate explica noua recomandare ? Nu pare să existe decât un singur răspuns : a apărut o nouă alternativă – să mai iau o lecție și să fac pariu. Dar, cum se vede, această alternativă nu este cea mai bună (dimpotrivă, ea nu este recomandată nici de strategia maximin, nici de strategia regretului). Însă ea a făcut să se schimbe ordinea celorlalte alternative. Așadar, conform strategiei regretului de a defini comportamentul rațional, felul în care aleg între două alternative nu depinde doar de modul în care le compar între ele, ci și de altceva : de compararea lor cu o altă alternativă. Rezultatele de acest tip vor fi deosebit de importante în discuțiile de mai jos. Ele aduc în prim-plan una dintre cele mai importante proprietăți pe care le pot avea regulile de agregare a preferințelor individuale pentru a produce o preferință colectivă sau socială : proprietatea de independență a alternativelor irelevante (pentru definirea ei, vezi secțiunea 7.2). Iar strategia maximin o satisface, spre deosebire de strategia regretului.

Capitolul 3

Individualismul metodologic

3.1. Actori individuali și supra-individuali

În capitolul anterior am păstrat o importantă ambiguitate : când am vorbit despre actorii raționali, exemplele avute implicit în vedere erau cele ale actorilor *individuali* raționali (de exemplu, votanții într-un proces electoral). Dar nu erau excluse alte exemple : actori raționali puteau fi și grupuri de oameni, organizații, state întregi. Important era doar să putem detecta în comportamentul lor anumite caracteristici, pe care le identificam drept raționale.

Să luăm un exemplu de analiză în care actorii raționali considerați sunt supra-individuali. O lucrare foarte influentă în studiul relațiilor internaționale este cartea lui Graham Allison *The Essence of Decision* (1971). Autorul analizează criza cubaneză din 1962, generată de amplasarea de către URSS a unor rachete în Cuba, ceea ce ar fi putut provoca un război nuclear. Criza s-a declanșat când administrația americană a descoperit existența unor rachete nucleare sovietice în Cuba ; Statele Unite au reacționat prin declararea unei blocade și amenințarea de a scufunda navele sovietice dacă nu se întorc din drum.

Cum poate fi cercetată o chestiune atât de complexă ? Allison consideră că trebuie inspectate explicațiile existente, trebuie elaborate modelele conceptuale folosite în producerea acestora, formulate supozițiile admise, analizată logica fiecăreia dintre aceste întreprinderi intelectuale și cercetate întrebările pe care le pune fiecare dintre ele (p. 273). El însuși identifică trei asemenea explicații frecvent utilizate, și anume modelul politicii (*policy*) raționale, modelul procesului organizațional și modelul politicii (*politics*) birocratice.

- *Modelul politicii raționale* – potrivit acestuia, ceea ce se întâmplă este rezultatul acțiunilor sau alegerilor mai mult sau mai puțin intenționate, unitare, ale actorilor guvernamentali naționali. Modelul încearcă să explice cum ar fi putut alege națiunea sau guvernarea, dată fiind o problemă cu care se confruntă. De pildă, acest model vrea să explice

faptul că amplasarea rachetelor în Cuba a reprezentat o acțiune rațională din punctul de vedere al Uniunii Sovietice, date fiind interesele strategice sovietice.

- *Modelul procesului organizațional* – potrivit acestuia, obiectul analizei îl constituie nu acțiunile sau deciziile unui actor unic, ci *produsele* unor organizații guvernamentale mari care funcționează conform unor sisteme de reguli bine determinate. În cazul crizei cubaneze, ceea ce trebuie făcut acum este să se identifice care au fost organizațiile guvernamentale implicate și să se formuleze patternurile de comportament organizațional care au făcut să se producă anumite acțiuni, și nu altele.
- *Modelul politicii birocratice* – se concentrează asupra politicii guvernamentale interne. Ceea ce se întâmplă apare ca *rezultate* ale unor negocieri interrelaționate între actori cu poziții ierarhice diferite în cadrul guvernării. Modelul încearcă să identifice care au fost actorii principali implicați, care au fost percepțiile, motivațiile acestora, de ce putere au dispus, ce mașinații au făcut etc. astfel încât să se producă un anumit rezultat.

Fiecare dintre aceste modele reprezintă un nivel diferit al analizei : primul privește nivelul internațional, al doilea – cel organizațional, iar al treilea – cel individual. Iar una dintre concluziile remarcabile ale lui Allison este că aceste modele au tendința de a produce răspunsuri diferite la aceleași întrebări (p. 275) : după cum se vede din chiar explicațiile sumare de mai sus, modele diferite se concentrează asupra unor aspecte diferite ale problemei, produc explicații diferite, evaluări diferite.

Să insistăm ceva mai mult asupra primului model, cel al politicii raționale. Prima problemă care apare în construirea lui este aceea de a defini actorii al căror comportament urmează să fie studiat.

Actorul internațional, care poate fi orice actor național, este pur și simplu un mecanism de maximizare a valorii care, de la o problemă strategică, conduce la o soluție logică (Allison, 1971, p. 36).

Două supoziții teoretice sunt aici evidențiate cu claritate : 1) o națiune (în criza cubaneză erau avute în vedere SUA și URSS) poate fi tratată ca un actor singular, dotat cu un set de scopuri și cu capacitatea de a le urmări ; 2) acest actor își urmărește în mod rațional scopurile : el este maximizator al funcției sale de utilitate. Iată cum detaliază Allison acest model (sau, spune el, „paradigmă”) :

I. *Unitatea fundamentală de analiză : politicile ca alegeri naționale*

Ceea ce se întâmplă în afacerile internaționale este conceptualizat ca reprezentând acțiuni alese de națiune sau de guvernul național. Guvernul selectează acțiunea care va maximiza scopurile și obiectivele strategice. Aceste „soluții” la problemele strategice sunt categoriile fundamentale cu ajutorul cărora analistul organizează ceea ce trebuie explicat.

II. *Concepte organizatoare*

A. *Actorul național*. Națiunea sau guvernul, conceput ca decident rațional și unitar, este agentul. Acest actor are o colecție de scopuri specificate (ceea ce echivalează cu o funcție de utilitate consistentă), o colecție de opțiuni, precum și o estimare unică a consecințelor care decurg din fiecare alternativă.

B. *Problema*. Acțiunea este aleasă ca răspuns la problema strategică cu care se confruntă națiunea. Amenințările și oportunitățile care apar pe „piața strategică internațională” fac ca națiunea să acționeze.

C. *Selecția statică*. Suma activităților reprezentanților guvernului, relevante în acea problemă, reprezintă ceea ce națiunea a ales ca „soluție”. [...]

D. *Acțiunea ca alegere rațională*. Componentele acesteia sunt :

1. *Scopuri și obiective*. Securitatea națională și interesele naționale sunt principalele categorii în raport cu care sunt concepute scopurile strategice. [...]

2. *Opțiunile*. Spectrul opțiunilor e constituit din cursuri alternative de acțiune, relevante pentru o problemă strategică.

3. *Consecințele*. Aplicarea fiecărui curs alternativ de acțiune va produce o serie de consecințe. Consecințele relevante reprezintă beneficii și costuri în raport cu scopurile și obiectivele strategice.

4. *Alegerile*. Alegerea rațională este una care maximizează valoarea. Agentul rațional alege alternativa ale cărei consecințe sunt cele mai bune în raport cu scopurile și obiectivele.

III. *Modalități dominante de argumentare*

Această paradigmă îi face pe analiști să apeleze la următoarea modalitate de argumentare : dacă o națiune realizează o anumită acțiune, înseamnă că a avut scopuri față de care acea acțiune reprezintă un mijloc optim. Puterea explicativă a modelului politicii raționale decurge din această modalitate de argumentare (Allison, 1969, pp. 693-695).

Felul în care un actor colectiv poate fi definit ca rațional va fi tema centrală a lucrării de față (în acest volum, ea va apărea sub forma problemei agregării preferințelor¹). Dar atenția noastră se va concentra asupra actorului individual : persoana individuală care urmează să aleagă într-o anumită situație.

1. Cu scopul de a obține o preferință socială construită după tipicul preferințelor individuale.

Exemplul paradigmatic va fi, desigur, cel al votantului care, într-un proces de alegeri definit într-un anumit mod, alege între mai multe alternative (partide politice, candidați la președinție, la primărie, Parlament etc.).

Actorii individuali și științele sociale

Care sunt motivele acestei opțiuni? Primul – așa cum decurge în mod evident din cele deja menționate – este că e mai ușor să definim criteriile pentru ce înseamnă că un actor individual se comportă rațional decât pentru ce înseamnă că un actor colectiv se comportă astfel. În capitolul anterior am vorbit despre *homo economicus*, persoana individuală care se comportă rațional pe o piață. Dar e discutabil care sunt criteriile necesare pentru a aprecia că un actor colectiv este rațional. În al doilea rând însă, există o serie de alte motive, extrem de importante, care ne conduc la centrarea pe actorul rațional individual. E vorba de unele supoziții adânci cu privire la 1) felul în care arată *realitatea* pe care o cercetăm, la 2) tipul de *cunoaștere* a ei care ne este accesibil, la 3) *metodele* pe care le putem accepta pentru a cerceta această realitate a fenomenelor sociale.

Ideea actorului rațional a fost strâns legată de dispute deosebit de importante cu privire la natura cercetării fenomenelor sociale, la obiectivele acesteia, precum și la consecințele ideologice ale unor opțiuni conceptual-metodologice. O primă chestiune este aceea a înțelegerii interpretative a științelor sociale: spre deosebire de științele naturii, în care obiectivul cercetării este explicația fenomenelor, în științele sociale, a cunoaște înseamnă a „înțelege” acțiunea umană. Or, dacă ne concentrăm asupra acțiunii individuale, putem cunoaște motivele acesteia, iar astfel putem „realiza ceva ce nu a fost niciodată atins în științele naturii, și anume înțelegerea subiectivă a acțiunii indivizilor componenți” (Weber, 1978, p. 15). Într-un articol (din 1909) – foarte citat și pentru că în el apare pentru prima dată în limba engleză expresia „individualism metodologic” –, J. Schumpeter formulează limpede acest contrast:

De la început e folositor să accentuăm caracterul individualist al metodelor teoriei [economice] pure. Aproape fiecare autor modern începe cu dorințele și satisfacerea lor, și – mai mult sau mai puțin exclusiv – ia utilitatea ca bază a analizei sale. Fără să exprim vreo opinie despre acest *modus operandi*, vreau totuși să accentuez că el, în măsura în care e folosit, conduce obligatoriu la considerarea indivizilor ca unități sau agenți independenți. Căci numai indivizii pot simți dorințe. Sub anumite supoziții cu privire la acele dorințe și la efectele satisfacerii asupra intensității lor, obținem curbe de utilitate care, de aceea, au un sens clar numai în cazul indivizilor.

Aceste curbe de utilitate, pe de o parte, și cantitățile de bunuri procurabile corespunzătoare lor, pe de altă parte, determină utilitățile marginale pentru fiecare bun și pentru fiecare individ. Aceste utilități marginale constituie baza și principalele instrumente pentru cercetarea teoretică; dar până acum, ele nu par să se poată pune în legătură decât cu indivizii. [...]

E clar că același raționament nu se poate aplica în mod direct societății ca întreg. Prin urmare, societatea nu are creier sau nervi în sens fizic, nu poate simți dorințe și, de aceea, nu are curbe de utilitate ca acelea ale indivizilor. Mai mult, stocul de mărfuri existente într-o țară se află la dispoziția indivizilor, nu a societății; iar indivizii nu se întâlnesc pentru a descoperi care sunt dorințele comunității (Schumpeter, 1909, pp. 214-215).

În al doilea rând, problema rolului actorului individual a apărut în discuțiile cu privire la metodologia științelor sociale în contextul a ceea ce Karl Popper numea „istoricism”: anume accentul pus în cadrul acestora pe caracterul lor istoric și pe obiectivul de a face predicții istorice (1944a, p. 86). După Popper, această metodologie istoricistă este responsabilă de înapoierea științelor sociale. De pildă, ea conduce la confuzia dintre o predicție științifică, punctuală, a fenomenelor (așa cum e cunoscută în științele naturii, în fizică sau în astronomie, bunăoară) și profeția istorică de mare anvergură, care vrea să anticipeze principalele tendințe ale dezvoltării viitoare a societății:

De ce să-l atacăm pe Marx? În ciuda meritelor sale, Marx a fost, după credința mea, un fals profet. El a fost un profet al cursului istoriei, iar profețiile sale nu s-au adevărit. Dar acuzația mea principală nu e aceasta. Mult mai important este că a indus în eroare o mulțime de oameni inteligenți, făcându-i să creadă că profeția istorică este modul științific de abordare a problemelor sociale. Marx e răspunzător pentru influența devastatoare a metodei istoriciste de gândire (Popper, 1993, pp. 93-94).

În al treilea rând, centrarea asupra actorilor individuali ne temperează tendința de a crede că prin cunoaștere putem controla și planifica societatea. Hayek este un autor care, în anii '40, a formulat argumente puternice în acest sens¹. Într-o epocă în care rațiunea era proslăvită pentru realizările ei, Hayek

1. Weber, Popper și Hayek diferă între ei sub multe aspecte în ceea ce privește înțelegerea naturii științelor sociale, a raporturilor dintre acestea și științele naturii. Nu am menționat aceste chestiuni, care ar fi făcut mai dificilă prezentarea individualismului metodologic. Lucrarea lui Watkins (1952), elev al lui Karl Popper, este relevantă în privința conexiunilor și diferențele între autorii menționați.

atrage atenția că aceasta poate fi supraestimată. Căci „sarcina rațiunii umane de a-și înțelege în mod rațional propriile limite nu este dintre cele mai puțin importante” (Hayek, 1944, p. 33). Trăim într-o epocă în care mulți, din dorința de a se elibera de credințele religioase, de tradiții și de superstiții, au ajuns să considere că nu trebuie să ne plecăm în fața nici unei forțe, că nu trebuie să ne supunem nici unor principii pe care nu le putem înțelege. Acest punct de vedere raționalist (sau chiar „superraționalist” – p. 32), argumentază Hayek, nu poate fi însă susținut dacă ne centram asupra actorilor individuali. Minte umană este limitată, nu putem cunoaște dincolo de condiționările și determinările prezentului și contextului în care trăim. De aceea atitudinea rezonabilă pe care o putem avea este una modestă: aceea de a vedea în dezvoltarea civilizației rezultatul eforturilor combinate ale indivizilor; iar înțelegerea la care putem spera este de a crea condiții favorabile pentru ca indivizii din societate să contribuie în continuare la dezvoltarea civilizației. Dar, subliniază Hayek, nu suntem deloc îndreptățiți să adoptăm o atitudine raționalistă trufașă: să nu înțelegem limitele puterilor rațiunii noastre, să disprețuim toate instituțiile care nu au fost construite în mod conștient și să considerăm că un actor colectiv, posesor al unei minți extraordinare, e capabil să direcționeze conștient forțele societății, să planificăm întreaga societate. (În celebra sa carte *Drumul către servitute*, Hayek pornește tocmai de la aceste argumente pentru a critica planificarea socialistă.)

E important să mai subliniem un aspect: discuția despre actorii individuali și cei supra-individuali – ori, cum le vom spune de aici încolo, *actori colectivi* – e independentă de cea privind raționalitatea acestora. Putem discuta despre actorii individuali fără a presupune că ar avea un comportament rațional, și la fel putem face și în legătură cu actorii colectivi. Dar, întrucât scopul propus aici este acela de a investiga forța ideii de actor rațional, în acest capitol de multe ori vom pune alături cele două chestiuni, fără a mai indica de fiecare dată că obiectul central al discuțiilor este actorul individual.

Individualismul

Am argumentat mai înainte că, deși în analizele fenomenelor sociale putem apela la actori raționali atât individuali, cât și supra-individuali, actorii individuali au un statut special în cadrul acestora. Am avut în vedere rolul pe

care centrarea asupra lor îl are în discuțiile cu privire la statutul și pretențiile unei abordări științifice a socialului. Există însă și un alt tip de argumente, care solicită ca actorul individual să aibă un statut special în științele sociale : într-un sens care urmează să fie precizat, actorul individual este „fundamentul” analizei, iar societatea, relațiile sociale, instituțiile sociale sunt „derivate”. O abordare care acceptă asemenea argumente este numită *individualistă*; o abordare care, dimpotrivă, susține că fundamentale sunt faptele sociale, structurile sociale supra-individuale este numită *colectivistă* sau *holistă*.

Fraza lui J. Bentham „*comunitatea este un corp fictiv, compus din persoane individuale*” a exprimat, sintetic, încă din 1789, punctul de vedere individualist liberal. Dar, în decursul secolului al XIX-lea, mulți gânditori politici – în principal socialiști și conservatori – au pus sub semnul întrebării această viziune individualistă asupra societății. Urmându-l pe J.-J. Rousseau, ei au insistat că membrii unei societăți împărtășesc o cultură, o viață și o voință comună. Societatea nu e doar o sumă sau o agregare de indivizi, ci un sistem de viață organizată. Colectiviștii au denunțat individualismul ca fiind „liberal” sau „burghez”.

Să luăm un exemplu. În scrierile lui Karl Marx găsim pasaje care susțin o perspectivă individualistă, dar și pasaje care, dimpotrivă, susțin o perspectivă colectivistă. Iată două citate în acest sens, așezate în paralel tocmai pentru a sugera că ele se bazează pe teze opuse :

„Nu conștiința determină viața, ci viața determină conștiința. Primul fel de a privi lucrurile pornește de la conștiință ca de la un individ viu; al doilea, care corespunde vieții reale, pornește de la indivizii reali, vii, considerând conștiința numai ca fiind conștiința lor. Acest mod de a privi lucrurile nu este lipsit de premise. El pornește de la premisele reale și nu le părăsește nici un moment. Premisele sale sunt oamenii, considerați nu într-o izolare și imobilitate imaginară, ci în procesul lor real de dezvoltare, care poate fi observat pe cale empirică

„Domenia capitalului este premisa liberei concurențe, la fel cum despotismul imperial a fost la Roma premisa liberei «drept privat» roman. Cât timp capitalul este încă slab, el singur caută sprijin în modurile de producție trecute sau pe cale de dispariție datorită apariției lui. De îndată ce se simte destul de puternic, el leapădă aceste cârje și se mișcă potrivit propriilor sale legi. În momentele în care el însuși începe să devină conștient că reprezintă o barieră în calea dezvoltării și când începe să fie considerat ca atare, el caută refugiu în

și are loc în condiții determinate” (Marx și Engels, 1962, p. 27).	forme care, deși par a desăvârși dominația capitalului, vestesc totodată, ca urmare a stăvilirii liberei concurențe, destrămarea lui și a modului de producție bazat pe el. Ceea ce este propriu naturii capitalului se manifestă realmente ca o necesitate exterioară, numai prin intermediul concurenței, în cadrul căreia numeroasele capitaluri existente își impun unul altuia și lor înșile determinările imanente ale capitalului” (Marx, 1974, p. 138).
--	---

În citatul din partea dreaptă (extras dintr-o lucrare de maturitate a lui Marx, *Bazele criticii economiei politice*) este formulată cu mare forță abordarea de tip colectivist. Marx polemizează aici cu Ricardo, care considera că ideea de competiție este premergătoare celei de capital ; or, Marx susține contrariul : capitalul este un subiect (supra-individual) de sine stătător, anterior competiției, adică acțiunilor individuale. Ceea ce se întâmplă în realitate (aparitia societății capitaliste, ba chiar și apusul acesteia) este determinat de mișcarea capitalului ca atare, iar competiția, ceea ce fac efectiv actorii (în particular, cei individuali), este doar mediul în care hotărâtor este ce se întâmplă cu capitalurile însele.

Dar să analizăm acum citatul din stânga, dintr-o lucrare de tinerețe (*Ideologia germană*) scrisă de Marx împreună cu Engels. Cu greu am putea găsi o formulare mai directă a unei poziții opuse abordărilor colectiviste. Aici Marx polemizează cu concepția lui Hegel, care considera că istoria umană este manifestarea spiritului, a unei conștiințe obiective¹. Pentru Marx, astfel de entități abstracte nu pot explica lumea reală. (Ca și, de altfel, o idee abstractă de societate : „Mai întâi de toate trebuie să evităm a opune din nou «societatea», ca abstracție, individului” – Marx, 1987, p. 92.) Dimpotrivă, fundamentul realității sociale, „premisele” acesteia sunt persoanele individuale, aflate în relații de interdependență cu ceilalți membri ai societății.

1. Popper (1993, cap. 14) analizează (și e de acord cu) afirmația lui Marx cum că „nu conștiința determină viața, ci viața determină conștiința”, în opoziție cu psihologismul, adică cu doctrina că toate legile vieții sociale trebuie să fie reductibile în cele din urmă la legile psihologice ale „naturii umane”. Popper recunoaște că nu psihologismul e vizat aici de către Marx, ci concepția lui Hegel, dar consideră că și acesta este respins de abordarea lui Marx.

3.2. Tipuri de individualism

Trebuie să recunoaștem că și în prezentarea ideilor de individualism și colectivism, făcută în paragraful anterior, există multă ambiguitate. Căci nu am explicat în ce constă faptul că actorii individuali sau, dimpotrivă, cei colectivi au un rol fundamental, sau în ce sens, la Marx, indivizii umani sunt „premise” de la care trebuie pornit. Cu alte cuvinte, e nevoie să distingem între mai multe tipuri de individualism. Dintre acestea, ne vom opri asupra *individualismului metodologic* – și, desigur, asupra opusului său, *colectivismul metodologic*.

Trei tipuri de individualism

Toate formele de individualism pornesc de la afirmații ușor acceptabile, banale chiar, și anume că orice societate este alcătuită din oameni ; că fiecare dintre ei acționează mai mult sau mai puțin conform cu dorințele lor, cu modul în care înțeleg ei situația în care se găsesc ; că oamenii acționează în contexte instituționale, alcătuite din reguli, tradiții, obiceiuri, ideologii etc. Pe această bază, o abordare individualistă adaugă însă susțineri puternice¹ :

- *Individualismul ontologic*. Conform acestuia, constituentii de bază ai lumii sociale sunt indivizii : structurile sociale nu există în afara indivizilor umani, care sunt singurii „reali” ; nu există acțiuni ale structurilor sociale în afara acțiunilor persoanelor individuale. (Aceste susțineri sunt în contradicție directă cu cele ale unor colectiviști precum Auguste Comte, după care o societate „nu se poate descompune mai mult în indivizi decât se poate descompune o suprafață în linii sau o linie în puncte” – *apud* Lukes, 1968, p. 119.) Individualismul ontologic este uneori creditat și cu teza că fenomenele sociale sunt construcții ale minții, abstracte, fictive – deci care „nu există în realitate”. „Cele mai multe obiecte ale științelor sociale, dacă nu chiar toate, sunt obiecte abstracte ; ele sunt construcții *teoretice*. (Chiar și «războiul», «armata» sunt concepte abstracte, oricât de straniu ar putea suna pentru unii. Ceea ce e concret sunt cei mulți care sunt uciși sau cei care poartă uniformă etc.)”, scrie Popper (1945, p. 80). În același sens, Hayek susține că

1. Clasificarea pe care o vom prezenta mai jos se bazează pe Kincaid (1997, pp. 13-14) ; vezi și Lukes (1968).

omul de știință nu trebuie să trateze altfel decât ca teorii provizorii, abstracții populare, și care nu trebuie confundate cu faptele, idei pe care mintea comună le-a format despre colectivități precum „societatea” sau „sistemul economic”, „capitalism” sau „imperialism”, și alte asemenea entități colective (Hayek, 1942, p. 286).

- *Individualismul teoretic (epistemologic)*. Pe scurt, acesta constă în teza că toate teoriile sociale pot fi reduse la teorii despre indivizii din societate. Conceptele privind fenomene sociale sunt definibile în concepte referitoare doar la indivizi și acțiunile lor ; de asemenea, legile formulate despre societate sau despre alte entități colective pot fi înlocuite, fără a pierde din înțelesul lor, cu legi care vorbesc numai indivizi și despre acțiunile lor. J.St. Mill este exemplar în acest sens. După el, „legile fenomenelor ce se petrec în societate nu sunt și nu pot fi decât legile acțiunilor și pasiunilor ființelor omenești” – cu alte cuvinte, „legile naturii umane individuale. Faptul de a fi adunați laolaltă nu-i transformă pe oameni în alt fel de substanță”¹. Acest tip de individualism este poate cel mai clar expus de Popper² (1945). Noi, spune Popper, construim modele (instituții) pentru a explica anumite experiențe – o metodă teoretică familiară în științele naturale (în care construim modelele ale atomilor, moleculelor, solidelor, lichidelor etc.). În acest fel introducem ca obiecte ale științei entități abstracte. Dar, avertizează Popper, nu trebuie să facem confuzie între modelele noastre teoretice și lucruri. Sarcina teoreticianului este aceea de „a analiza cu grijă modelele noastre sociologice în termeni descriptivi sau nominaliști, altfel spus, *în termeni de indivizi*, de atitudini, așteptări, relații ale lor” (1945, p. 80).
- *Individualismul metodologic* este „doctrina potrivit căreia toate fenomenele sociale – structura și schimbarea lor – sunt în principiu explicabile în modalități care fac apel numai la indivizi : la proprietățile lor, la scopurile lor, la credințele și acțiunile lor” (Elster, 1985, p. 5). Individualismul metodologic este așadar o regulă privind acceptabilitatea teoriilor și a explicațiilor pe care le putem construi cu ajutorul lor : o explicație teoretică a fenomenelor sociale este satisfăcătoare numai dacă este formulată exclusiv în termeni referitori la fapte despre indivizii

1. *Apud* Popper (1993, p. 103).

2. Popper îl definește însă ca individualism metodologic. Vom rezerva totuși acest nume pentru o abordare ceva mai restrânsă, care vizează în general nu construcțiile teoretice, ci doar rolul explicativ al acestora.

umani. Pentru a evidenția sensul acestei idei, Hayek (1942, pp. 289-290) formulează următoarea analogie : să presupunem că un fizician nu ar putea face experimentele sale obișnuite și că, în schimb, ar avea acces doar la observarea interacțiunilor dintre câțiva atomi, într-o perioadă limitată. Din aceste observații fizicianul ar putea construi modele ale modurilor în care atomii s-ar putea combina în complexe tot mai mari ; eventual, ar putea construi modele tot mai adecvate pentru a explica trăsăturile acestor fenomene mai complexe. Într-o terminologie adusă la zi, am spune că modelele construite ar reprezenta fundamentele „micro” ale fenomenelor „macro”.

Trei tipuri de colectivism (holism)

Colectivismul (sau holismul) este tipul de abordare pe care individualiștii îl resping. La fel ca și în cazul individualismului, putem defini trei tipuri de colectivism.

1) *Colectivismul ontologic* consideră că sistemele sociale reprezintă „întreguri” care sunt „anterioare” indivizilor care le compun : ele au o existență de sine stătătoare, iar indivizii umani sunt prin natura lor indivizi sociali. „Cetatea este anterioară în mod natural familiei și fiecăruia dintre noi, căci întregul trebuie să existe înaintea părților”, formula Aristotel acest punct de vedere¹ ; „deși fiecare ins separat nu este autarhic, totuși el este asemenea părților față de întreg ; iar cel incapabil să existe într-o comunitate, sau care nu are nevoie să o facă din cauza autarhiei sale, nu este o parte a cetății, ci este o fiară sau un zeu” (Aristotel, 2001, pp. 37, 39 – 1253a). Colectivismul ontologic este cunoscut și sub alte înfățișări : el apare sub forma ideii lui Rousseau de voință generală, atunci când se vorbește despre existența interesului național ori a celui public, sau de fapte sociale (Durkheim). Pentru colectivști, persoana individuală umană tinde uneori să își piardă chiar statutul

1. Iată și o formulare modernă, comunitariană, a acestuia :

„Ceea ce argumentez este că individul liber din Vest este ceea ce este numai în virtutea întregii societăți și civilizații care l-a produs și care îl hrănește ; că familiile noastre ne pot forma să avem această capacitate și aceste aspirații fiindcă ele sunt incluse în această civilizație ; și că o familie cu totul în afara acestui context – adevărata veche familie patriarhală – a fost o cu totul altă creatură căreia nu i-a păsat de aceste orizonturi. În final, vreau să susțin că toate acestea dau naștere unei obligații semnificative de a aparține a oricui va afirma valoarea acestei libertăți” (Taylor, 1985, p. 206).

de entitate „reală”, acesta fiind rezervat numai relațiilor și fenomenelor sociale sau economice : cum scria la un moment dat Marx, se poate vorbi despre „persoane numai în măsura în care ele sunt personificarea unor categorii economice, exponenții unor anumite relații și interese de clasă” (Marx, 1966, p. 16).

2) *Colectivismul teoretic* are în *teoriile sociologice* exemplificarea standard. Sociologia, argumentează individualiștii, admite că sistemele sociale sunt „întreguri” cel puțin în sensul că o parte a comportamentului acestora este guvernată de macro-legi, adică de legi care nu exprimă regularități sau tendințe rezultând din acțiunile indivizilor. Colectivismul teoretic sociologic admite că astfel de legi sunt *sui generis* și că există actori supra-individuali – sau, în orice caz, ne-individuali ; numai dacă le înțelegem comportamentul putem înțelege fenomenele sociale, schimbarea socială.

Comte și mulți alții consideră că fenomenele sociale sunt întreguri date [...] susținând că fenomenele sociale concrete pot fi înțelese *numai* prin luarea în considerare în totalitate a orice se găsește în anumite hotare spațio-temporale, și că orice încercare de a selecta părți sau aspecte care ar fi sistematic conexe este sortită eșecului. În această formă, argumentul echivalează cu a nega posibilitatea unei teorii a fenomenelor sociale precum cea dezvoltată de economie (Hayek, 1943, p. 46).

Următorul pasaj din celebra lucrare a lui É. Durkheim *Regulile metodei sociologice* este cât se poate de edificator ca abordare teoretică holistă sau colectivă, și poate fi pus direct față în față cu argumentele individualiștilor :

„Fiindcă societatea nu este compusă decât din indivizi, îi pare simțului comun că viața socială n-ar putea avea alt substrat decât conștiința individuală ; altminteri, ea pare a rămâne în vânt și a pluti în gol.

Cu toate acestea, ceea ce se judecă așa de ușor neadmisibil când e vorba de fapte sociale este admis despre alte regnuri ale naturii. Totdeauna când elemente oarecare, îmbinându-se, desprind, prin faptul combinării lor, fenomene noi, trebuie să ne dăm seama bine că aceste fenomene sunt așezate nu în elemente, ci în totul format de unirea lor. [...]

Să aplicăm principiul acesta la sociologie. Dacă, cum ni se acordă, această sinteză *sui generis* care alcătuiește orice societate desprinde fenomene noi, deosebite de acelea care se petrec în conștiințele solitare, trebuie să admitem

că aceste fapte specifice stau în societatea însăși care le produce, iar nu în părțile sale, adică în membrii săi. Ele sunt deci, în același înțeles, exterioare conștiințelor individuale, privite ca atare, precum caracterele deosebitoare ale vieții sunt exterioare substanțelor minerale care compun ființa vie. Nu le poți absorbi în elemente fără contrazicere, deoarece, prin definiție, ele presupun altceva decât ce cuprind aceste elemente. Astfel se găsește îndreptățită [...] separația între psihologia propriu-zisă, sau știința individului mintal, și sociologie. Faptele sociale nu se deosebesc numai în calitate de faptele psihice; *ele au un alt substrat*, nu evoluează în același mediu, nu atârnă de aceleași condiții. Nu înseamnă că n-ar fi și ele psihice întru câtva, fiindcă toate constau în felul de a gândi sau a lucra. Stările conștiinței colective sunt însă de o altă natură decât stările conștiinței individuale; sunt reprezentări de un alt soi. Mentalitatea grupurilor nu este aceea a particularilor, ea are legile sale proprii” (Durkheim, 1919; ed. rom., pp. 34-35).

După cum se poate observa, din afirmațiile lui Hayek, într-o mare măsură, disputa dintre individualiști și colectivști (holiști) este una dintre abordările economice și sociologice: fiecare dintre acestea are un caracter „imperialist” și încearcă să acopere teoretic fenomene din alte domenii – pentru economiști, fenomene cum ar fi cele considerate „politice” sau chiar cele apreciate ca fiind definitiv „sociologice”; pentru sociologi, fenomene cum ar fi cele considerate „politice” sau chiar cele socotite ca fiind definitiv „economice”. Cum în această lucrare vom admite și vom dezvolta abordarea individualistă, într-un sens foarte direct vom admite modul economic de abordare a fenomenelor politice.

Trebuie admis că aici am simplificat puternic situația; pesemne că unii cititori ar putea spune chiar că am deformat-o. Căci atât sociologia, cât și economia sunt discipline în care, chiar dacă uneori se poate vorbi despre o paradigmă dominantă, există tipuri de abordări diferite. În sociologie, probabil că încercările unui autor ca J.S. Coleman (1990) de a argumenta că individualismul metodologic este capabil să producă o înțelegere a sistemelor sociale – și nu doar a acțiunilor individuale ca atare – sunt cele mai cunoscute. (Dar, argumentează unii autori, personalități precum Weber sau Merton pot fi și ele încadrate în tradiția din care face parte Coleman.) Succesul abordărilor instituționaliste din economie (și știința politică) par

să aducă această disciplină în situația de a îngloba sociologia (o discuție mai largă a acestei chestiuni se găsește în Baron și Hannan, 1994 ; articolul a fost ulterior deosebit de discutat). În fapt, problema instituțiilor este cea mai semnificativă în disputa dintre individualiști și colectiviști. Căci dacă există instituții, atunci individualismul pare să piardă din atractivitate, iar abordările nereducționiste, precum cea sociologică, devin favorite. Dacă însă – așa cum fac autorii care se definesc ca *rational choice institutionalists* (instituționaliști din perspectiva alegerii raționale) – instituțiile pot fi ele însele explicate ca alegeri raționale (de ordinul doi), atunci individualismul rămâne o opțiune fezabilă (iar sociologia are probleme în a-și păstra autonomia, fiind într-un sens „redușă” la o asemenea abordare). Poziția apărută în această lucrare va fi una instituționalistă din perspectiva alegerii sociale. Argumentele în favoarea ei vor fi însă prezentate abia în volumul al doilea. De aceea, cititorul este rugat să amâne până atunci judecata privind virtuțile individualismului metodologic instituționalist.

3) *Colectivismul metodologic* susține că în ordine explicativă există entități supra-individuale anterioare indivizilor. Colectiviștii încearcă să construiască teorii în care sunt admise legi care se aplică acestor entități mai largi, iar acțiunile individuale sunt derivate din acestea. Una dintre cele mai cunoscute forme de explicație de tip colectivist este cea funcțională: potrivit funcționaliștilor, a explica un fenomen înseamnă a-i indica funcția pe care o are în cadrul unui sistem mai larg din care acesta face parte; funcția unui fenomen este contribuția pe care acesta o are la sistemul mai larg. De pildă, spunem că dansul ploii (la populația Hopi) menține coeziunea socială; sau că protestantismul s-a întărit în zorii Europei moderne fiindcă a promovat dezvoltarea capitalismului¹. În fiecare dintre aceste enunțuri afirmăm că ceva are o funcție: dansul ploii sau dezvoltarea protestantismului au consecințe favorabile pentru anumite alte fenomene – pentru păstrarea coeziunii sociale în comunitate, respectiv pentru dezvoltarea capitalismului. Într-o explicație funcțională, ceva este explicat prin ceva ce se întâmplă ulterior: (X) are o funcție pentru că (X) produce anumite consecințe; altfel spus, consecințele pot fi folosite pentru explicarea cauzelor. Astfel, plecând de la unul dintre exemplele folosite mai devreme, se poate formula ipoteza

1. Exemplele sunt date în Cohen (1978, pp. 249-250).

că ascensiunea protestantismului a avut loc la un anumit moment fiindcă era religia potrivită pentru stimularea întreprinderii capitaliste și pentru a impune disciplina într-o perioadă în care relația capital/muncă era cu totul aptă să dezvolte noi potențialuri productive ale societății. Atunci când Marx spune că „protestantismul joacă un rol important în geneza capitalului chiar și numai prin faptul că a transformat aproape toate sărbătorile tradiționale în zile lucrătoare”¹ el nu numai că atașează un anumit efect noii religii, dar propune și o explicație (parțială) a ascensiunii ei în termenii aceluși efect (Cohen, 1978, p. 279).

*

În acest volum vom accepta și vom utiliza o metodologie individualistă. De pildă, vom analiza modul în care un grup de oameni alege o alternativă dintre cele care le stau la dispoziție. Schema abordării va fi una „sintetică” : vom porni de la preferințele individuale ale membrilor grupului și vom încerca, de aici, să construim prin agregarea lor preferința grupului însuși². Așa cum scria Hayek,

metoda științelor sociale poate fi mai bine descrisă ca una agregatoare sau sintetică. Noi învățăm să identificăm din totalitatea fenomenelor observate așa-numitele întreguri – grupuri de elemente structural legate între ele – doar printr-o punere împreună sistematică a unor elemente cu proprietăți familiare și le clădim sau le reconstruim cu ajutorul proprietăților cunoscute ale elementelor (Hayek, 1942, p. 287).

3.3. Individualism și reducționism

În acest paragraf vom formula pe scurt câteva dintre criticile la adresa individualismului metodologic și ne vom opri mai pe larg asupra uneia dintre ele – cea care identifică individualismul metodologic cu o formă de *reducționism*.

O primă critică este aceea că individualismul metodologic reprezintă o perspectivă improprie cercetării social-politice. Ideea că orice fenomen social poate fi explicat până la urmă prin apelul la indivizi și la acțiunile lor este prea simplificatoare : pe scurt, supozițiile individualismului metodologic nu

1. Marx (1966, p. 286n).

2. Aceeași metodologie va fi utilizată și în volumul al doilea al lucrării, când vom face apel la teoria jocurilor. Acesta este, s-ar putea spune, limbajul în care se formulează individualismul metodologic (Arrow, 1994).

sunt acceptabile ; fiind prea simplificatoare, ele sunt, mai precis, false. Desigur, cei mai mulți autori care susțin această critică îi mai adaugă ceva : indică o metodologie alternativă, care, după părerea lor, ar fi mai potrivită, fiindcă pornește de la supoziții mai realiste despre viața socială. Iar o asemenea alternativă indicată este, de obicei, una holistă.

Orice critică de acest gen este însă greșită din punct de vedere epistemic. Fiindcă ea se adresează ipotezelor simplificatoare ce stau la baza construirii unor modele teoretice, iar nu modelelor ca atare. Or, dacă vrem să discutăm capacitatea unei ipoteze de a explica de „faptele reale”, trebuie să abordăm modelele construite cu ajutorul acesteia : nu ipoteza *per se*, ci modelele pot fi confruntate cu realitatea. (Întâlnim aici aceeași situație menționată în capitolul anterior, când am adus în discuție criticile la adresa ipotezei actorului rațional¹.) Un autor precum A.N. Whitehead numea la un moment dat această strategie de a critica „sofismul concretului prost plasat” : deoarece critica se îndreaptă către o idee abstractă, iar nu către modelele concrete construite cu ajutorul ei. În al doilea rând, critica este greșită fiindcă, de fapt, nu are un obiect definit. Căci, la o adică, orice ipoteză teoretică este simplificatoare și nu e posibil să o respingi exact pe acest motiv fără ca astfel să faci implauzibilă acceptarea oricărei alteia.

O a doua critică adusă individualismului metodologic este că acesta presupune că orice fenomen ori proces social este rezultatul acțiunii raționale și conștiente a indivizilor umani. Or, sună critica, această idee este implauzibilă. Sunt atât de multe fenomene sociale și chiar economice care nu pot fi descrise ca rezultate ale acțiunilor conștiente, maximizatoare, ale oamenilor. Critica are două părți. Prima se adresează mai degrabă ideii de actor rațional. Dar nu este necesar ca individualismul metodologic să presupună că indivizii sunt raționali ; de aceea, criticile la adresa actorului rațional nu vizează neapărat și individualismul metodologic. A doua parte a criticii constă în susținerea că, în măsura în care individualismul metodologic presupune că fenomenele sociale sunt rezultate ale acțiunii conștiente a oamenilor, el nu este plauzibil. Problema este că individualismul metodologic nu se bazează pe această idee. Dimpotrivă, o preocupare constantă a individualiștilor a fost aceea de a considera neintenționate fenomene pe care mulți erau tentați să le vadă drept scopuri conștiente propuse de actorii individuali. După cum se cunoaște, în teoria economică, explicațiile individualiste de tipul „mâinii invizibile” (Smith, 1963, cap. IV.2)

1. Nu este aici locul să discutăm acceptabilitatea acestui punct de vedere epistemic. Aș dori totuși să menționez că în spatele argumentării formulate se găsește concepția structuralistă asupra teoriilor științifice, pe care o susțin.

arată că omul „promovează constant scopuri care nu sunt parte a intențiilor sale” și, ca urmare, rezultatele sociale sunt în cea mai mare parte consecințe neintenționate ale acțiunii individuale. Forme variate ale acestor argumente de tip clasic sunt explicit folosite de individualiști (Nozick, 1997, pp. 60-64 ; Hayek, 1944) ; explicații care fac apel la argumente noi de tipul „mâinii invizibile” au fost propuse cu țintă explicit politică (Olson, 2000, pp. 12-13).

Cea de-a treia critică a individualismului metodologic este că acesta ar fi o formă de *reducționism* : întrucât explică socialul prin acțiunile individuale, el reduce, „coboară” faptele sociale la chestiuni de psihologie (Durkheim), consideră că societatea nu este ceva de sine stătător, ci doar suma, agregarea indivizilor. Pentru mulți critici, chiar cuvântul „reducționism” are o conotație degradantă, peiorativă. În schimb, unii susținători ai individualismului metodologic sunt bucuroși să afirme că acesta are proprietatea de a fi reducționist, considerând că e vorba de o calitate care merită scoasă în evidență. Unul dintre aceștia este Elster ; potrivit lui, a oferi o explicație detaliată unui fenomen este un scop în sine : individualismul sporește înțelegerea fenomenelor sociale tocmai prin faptul că le reduce la agregări detaliate ale comportamentelor individuale.

A explica înseamnă a furniza un *mecanism*, a deschide cutia neagră și a arăta care sunt elementele de bază, roțile mecanismului, dorințele și credințele care generează rezultatele agregate (Elster, 1985, p. 5).

Formulând obiecția că este un reducționism, criticii individualismului nu atacă numai înțelegerea acestuia ca individualism metodologic. Ei par să considere că reducționismul subminează de asemenea individualismul teoretic și cel ontologic. În sens teoretic, individualismul este reducționist fiindcă pretinde că orice teorii care fac apel la concepte despre entități supra- sau ne-individuale pot fi reduse la teorii individualiste. În sens ontologic, individualismul este reducționist fiindcă pretinde că proprietățile sistemelor sau complexelor sociale pot fi înțelese ca „reductibile” la proprietățile indivizilor și acțiunile lor. Să tratăm pe rând aceste obiecții.

Reducere teoretică

A reuși reducerea unei teorii la o alta este un obiectiv important al unui om de știință. În științele naturii se dau ca exemple standard reducerea termodinamicii la mecanica statistică ; a mecanicii solidului rigid la mecanica particulelor ;

a hidrodinamicii la mecanica punctului material (chiar a mecanicii clasice a particulelor la mecanica relativistă, pentru cazul-limită în care vitezele considerate sunt mici în raport cu viteza luminii) etc. Reducerea este așadar o chestiune care privește raporturile între două teorii științifice. Presupunem că avem două teorii : prima vorbește despre obiecte de tipul (X), a doua despre obiecte de tip (Y). Când spunem că o teorie „vorbește” despre un tip de obiecte înțelegem că în limbajul acelei teorii există anumiți termeni prin care se descrie comportamentul obiectelor respective. Acești termeni exprimă proprietăți ale obiectelor respective, relații între ele – la modul general, ei desemnează anumite funcții definite pe obiectele respective.

Să luăm un exemplu. O teorie (termodinamica) vorbește despre gaze ; o a doua teorie (mecanica statistică) – despre agregate imense de particule în mișcare. Cu alte cuvinte, prima teorie vorbește despre sisteme termodinamice cu ajutorul unor funcții definite pe acestea (de pildă, presiunea gazului, volumul acestuia, temperatura lui etc.), iar a doua, despre sisteme statistice (mulțimi de particule) în termenii unor funcții definite pe ele (de exemplu, viteza particulelor). Când vom spune că prima teorie este redusă de a doua ? Pentru aceasta trebuie parcurși doi pași. Mai întâi, conceptele fundamentale ale primei teorii trebuie puse în corespondență cu conceptele celei de-a doua teorii. În cazul nostru, ideea de bază este aceea de a considera că un sistem termodinamic (un gaz) constă dintr-o mulțime de particule în mișcare (un litru cub de oxigen este o mulțime uriașă de molecule de oxigen). Al doilea pas constă în a arăta că legile fundamentale ale primei teorii pot fi deduse (pe baza corespondenței dintre conceptele teoretice) din legile primei teorii. Analog, în teoria economică, ideea reducerii apare în discuția cu privire la fundamentele micro ale macroeconomiei : a reduce o teorie macroeconomică la o teorie microeconomică înseamnă a defini conceptele macro în termeni microeconomici (care privesc deci acțiunile actorilor) și apoi a arăta cum susținerile macroteoriei devin susțineri privind acțiunile acestor actori. După cum am văzut, descriind individualismul metodologic, Hayek (1942) făcea o analogie tocmai cu fizicianul care, studiind atomii individuali, încearcă să vadă cum aceștia se pot combina în complexe sau sisteme mai mari.

Criticii individualismului nu acceptă însă că e posibil să reducem orice teorie socială la una despre indivizi și acțiunile lor. Iată în acest sens un argument al lui K. Arrow : să ne gândim, spune el, la cel mai cunoscut model economic, cel al echilibrului competitiv general. În acest model, atât firmele, cât și indivizii se comportă rațional, adică vor să acopere costurile din venituri. Alegerile lor, de asemenea, se presupune că depind de mulți factori – gusturi,

atitudinile față de risc, așteptările privind viitorul... Dar să observăm că toți acești factori sunt individuali. Se poate însă conchide de aici că acest model e unul care satisface cerințele individualismului metodologic? Arrow se îndoiește de acest lucru. Motivul este simplu: în acest model indivizii și firmele iau prețurile ca date; prin urmare,

rămâne încă un element care nu este individual, și anume prețurile cu care se confruntă firmele și indivizii. Ce individ a ales prețurile? Cel puțin conform teoriei formale, nimeni. Ele sunt determinate pe (nu de) anumite instituții sociale cunoscute drept piețe, care egalizează cererea și oferta (Arrow, 1994, p. 4).

Generalizarea e acum ușor de făcut: „Orice model economic la care ne putem gândi include principii și concepte sociale ireductibile” (*Ibidem*, p. 2).

Cum răspund individualiștii acestei critici nu vom putea vedea însă efectiv decât mult mai târziu, în al doilea volum al acestei lucrări: fiindcă răspunsul va consta în a arăta că *instituțiile*, cum ar fi piețele, pot fi înțelese ca alegeri de un anumit tip ale agenților (raționali) individuali. Așa cum argumentează Ostrom (1998), modelele actorului rațional de generația a doua se concentrează tocmai asupra modului în care se realizează acțiunea colectivă a indivizilor în cadrul unor aranjamente instituționale.

Reducere ontologică

Individualismul în sens ontologic susține că doar indivizii și acțiunile lor sunt „reale”. Oricare ar fi alte „entități sociale”, proprietățile acestora pot fi reduse la proprietățile entităților reale – indivizii. Descriind fenomene sociale, am putea face apel la entități precum „armata”, „parlamentul” ori „guvernul”; de exemplu, spunem: armatele statelor din Tratatul de la Varșovia au invadat Cehoslovacia în 1968; sau: Parlamentul României a votat Legea învățământului în 1995; sau: guvernul României a decis ștergerea datoriilor firmei X etc. Dar pare rezonabil să acceptăm că asemenea afirmații sunt adevărate numai în virtutea unor fapte privind comportamentele, credințele, intențiile, sentimentele unor persoane individuale. Dacă există armate, parlamente, guverne, acestea sunt întreguri ale căror proprietăți sunt „constituite” de proprietățile indivizilor și de relațiile dintre aceștia.

Argumentul este așadar de felul următor: să presupunem că ar exista fenomene colective, holiste, de exemplu „fapte sociale”. Este însă fără sens să vorbim despre astfel de entități fără a accepta că acestea au proprietăți. Or, proprietățile lor pot fi „reduse” la cele ale indivizilor. Ele sunt redundante:

sunt de fapt complexe de proprietăți ale indivizilor. Această teză individualistă este criticată de holiști, considerând-o prea tare ; ea lasă la o parte prea brutal fapte ori entități pe care uneori avem bune motive să le acceptăm. Să ne gândim la următoarea analogie. Noi vedem că obiectele au culori. Ce culoare are un obiect depinde de proprietățile luminii și de proprietatea acestuia de a reflecta lumina cu o anumită lungime de undă ; apoi, faptul că vedem o anumită culoare depinde și de proprietățile fiziologice ale organelor noastre de simț, precum și de structura experienței noastre. Plecând de aici, se poate argumenta că „culoarea” unui obiect constă doar în aceste proprietăți fizice și fiziologice. Dar vederea culorii este un fenomen psihologic ; și nu pare ușor de acceptat că am putea pur și simplu să eliminăm din limbajul nostru termenii privind culorile și să-i înlocuim cu expresii în care e vorba doar despre lumină și organele noastre de simț. La fel, chiar dacă armata, parlamentul sau guvernul pot fi înțelese astfel încât să nu facem apel la nimic mai mult decât proprietățile persoanelor implicate, rămâne totuși sentimentul că acestea sunt totuși ceva mai mult. Fenomenele sociale au proprietăți care, deși legate de cele ale indivizilor din societate, constituie totuși ceva mai mult, sunt într-un fel „emergente” și, de asemenea, „ireductibile”.

Există mai multe încercări de a concilia cele două tipuri de susțineri formulate aici. Pe de o parte, afirmația că proprietățile fenomenelor și entităților sociale sunt redundante față de cele ale indivizilor (și ale acțiunilor lor) este implicită când le specificăm pe acestea din urmă. Ele nu adaugă nimic înțelegerii realității : putem descrie viața socială în termenii proprietăților indivizilor și, de asemenea, făcând apel la fapte, entități ori fenomene sociale – dar în acest al doilea caz nu am spus nimic în plus despre lume, doar am descris-o într-un alt mod¹. Pe de altă parte, susținerea că proprietățile sociale sunt totuși emergente, autentice, „noi”. O primă încercare în acest sens utilizează o extensie a teoriei jocurilor, și anume tehnicile sistemelor adaptative complexe (Axelrod, 1997). Ideea este de a lua ca dată existența unor agenți și de a genera, pe baza interacțiunilor dintre aceștia, actori de un nivel mai înalt.

1. Subliniez încă o dată că aici avem în vedere chestiuni ontologice : nu relația (de reducere) dintre o teorie despre fapte, entități ori fenomene sociale și o teorie despre indivizi și acțiunile lor, ci relația ontologică dintre două colecții de proprietăți : cele ale faptelor, entităților ori fenomenelor sociale, și cele ale indivizilor și acțiunilor lor. În al doilea rând, ultima relație este una globală : nu avem în vedere relația dintre o proprietate a unei entități sociale și o alta a indivizilor, ci relația între cele două colecții de proprietăți luate ca întreg.

Care este mecanismul prin care organisme unicelulare, interacționând, produc ceva mai complex, care ajunge să fie tratat ca un singur organism multicelular? De pildă, cum apar noi actori politici? Cum apar state noi? (Poate cel mai cunoscut exemplu este formarea Statelor Unite din cele treisprezece colonii care au luptat pentru independență.)

O a doua încercare pe care o vom menționa aici apelează la conceptul de *superveniență*. Introdus de către filosofi (vezi Kim, 1993; Kincaid, 1997; Stalnaker, 1996), conceptul pare să reușească să explice ambele tipuri de susțineri: socialul nu se reduce la individual, dar este într-un sens redundant.

În general, să presupunem că avem o colecție de proprietăți de tip A (ale unor fapte, entități, fenomene de tipul A) și o altă colecție de proprietăți de tip B (ale unor fapte, entități, fenomene de tip B). În exemplul nostru, proprietățile de tip A sunt sociale, cele de tip B sunt individuale.

Superveniența: O proprietate de tip A supervine pe o colecție de proprietăți de tip B dacă și numai dacă:

- 1) două obiecte sunt identice în ceea ce privește proprietățile de tip B, atunci nu diferă în raport cu proprietatea de tip A (sau o au ambele, sau nu o are nici unul);
- 2) un obiect nu se poate schimba în ceea ce privește proprietatea de tip A (o satisface mai mult sau mai puțin, ajunge să o aibă ori o pierde) fără să i se modifice într-un fel proprietățile de tip B (*cf.* Dancy și Sosa, 1993, p. 500).

În cazul nostru, socialul supervine pe individual¹ în sensul următor: să presupunem că două grupuri de oameni sunt identice în ceea ce privește proprietățile indivizilor care le compun și relațiile dintre ei. Atunci ele vor fi caracterizate de aceleași proprietăți sociale. Sau, altfel formulat: dacă cele două grupuri pot fi caracterizate prin proprietăți sociale diferite, atunci înseamnă că ele diferă și în ceea ce privește proprietățile indivizilor care le compun sau relațiile dintre aceștia.

Plecând de aici, unii autori au propus o reformulare a individualismului care să fie compatibilă cu această înțelegere în sens *subvenient a indivizilor*. Formularea este slabă, în sensul că face susțineri mai ușor acceptabile cu privire la rolul indivizilor în viața socială (în particular, nu implică un reduționism). În cele ce urmează vom apela la o asemenea înțelegere a

1. Ceea ce, repet, nu înseamnă că și socialul este reductibil la individual.

individualismului; de aceea, vom încheia acest capitol cu redefinirea lui (Kincaid, 1997):

Principiul exhaustivității. *Indivizii epuizează lumea socială* – fiecare entitate din domeniul social este sau un individ, sau o sumă de astfel de indivizi.

Principiul determinării. *Indivizii determină lumea socială* – din faptul că au fost determinate toate faptele relevante despre indivizi decurge că sunt determinate toate faptele relevante despre faptele, entitățile, fenomenele sociale.